

**ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ**

**ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ**

**Θέμα διατριβής: Εθνικισμός και Σχολικά Εγχειρίδια Ιστορίας:
Η κατασκευή του Εαυτού και του Άλλου.**

**Όνομα Υποψηφίας: Χαριτίμη Παστελάκου
(Α.Μ: 17516)**

*Διπλωματική εργασία που κατατίθεται ως μέρος των απαιτήσεων του
Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Πολιτική Επιστήμη και
Κοινωνιολογία (14'')*

Επιβλέπων Καθηγητής: Παντελής Λέκκας

ΑΘΗΝΑ, Σεπτέμβριος 2019 (16'')

«Ο ιστορικός λόγος είναι αποτέλεσμα της ιδεολογίας ή της φαντασίας και η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι παρά το γεγονός πως το ιστορικό συμβάν συγκροτείται μέσω της γλώσσας, τα πάντα εξελίσσονται σαν να αποτελεί αυτό καθαυτό τμήμα του εξωγλωσσικού πραγματικού κόσμου»

Roland Barthes

Περίληψη

Η εργασία αυτή πραγματεύεται την κατασκευή του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου» μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας. Εξετάζονται οι έννοιες του έθνους, του εθνικισμού, καθώς και η μεταξύ τους σχέση. Αναλύεται η ιστορία της σχολικής ιστοριογραφίας και εν συνεχεία πραγματοποιείται ποιοτική ανάλυση περιεχομένου σε δυο διαφορετικά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, Γ' Γυμνασίου και Γ' Λυκείου του 1982 και του 2007 αντίστοιχα. Σκοπός είναι να βρεθούν οι μέθοδοι μέσα από τις οποίες κατασκευάζεται η ελληνικότητα η κάθε εθνότητα, καθώς και οι μεταξύ μας σχέσεις.

Λέξεις κλειδιά: σχολικά εγχειρίδια, εθνικισμός, έθνος, ιστορία

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ.....7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Θεωρητική Επισκόπηση

- 1.1. Τι είναι έθνος; 9
- 1.2. Ιστορική πορεία της λέξης έθνος.....13
- 1.3. Το έθνος στην προβιομηχανική εποχή.....15
- 1.4. Ο εθνικισμός ως φαινόμενο.....21
- 1.5. Τα έθνη γεννούν εθνικισμούς;.....23
- 1.6. Η ελληνική περίπτωση.....27
- 1.7. Τα στάδια κατασκευής της ελληνικής ταυτότητας.....31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

- 2.1 Ιστορισμός και σχολική ιστοριογραφία.....40
- 2.2 Ελληνική ιστοριογραφία και σχολική Ιστορία 43
- 2.3 Σχολικά Εγχειρίδια Ιστορίας: Χαρακτηριστικά και Ιδιότητες.....50
- 2.4 Η παρουσία του εθνικού εαυτού και των άλλων.....56
- 2.5 Αναλυτικά Προγράμματα Ιστορίας.....62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Μεθοδολογία

- 3.1 Η μεθοδολογική διαδικασία.....65
- 3.2 Το δείγμα των εγχειριδίων.....66

3.3 Ανάλυση κατηγοριών.....	69
3.3.1 Ο ελληνισμός ως συνέχεια.....	69
3.3.2 Ο εθνικός εαυτός ως θύμα.....	72
3.3.3 Ο εθνικός εαυτός ως θύτης.....	75
3.3.4 Πολεμική δεινότητα στη μάχη.....	76
3.3.5 Ο εθνικός εαυτός και η ορθοδοξία.....	79
3.3.6 Σχέση εθνικού εαυτού με άλλους (Μακεδονικό).....	80
3.3.7 Χαρακτήρας/Συμπεριφορά Τούρκων.....	81
3.3.8 Βούλγαροι και εθνικός εαυτός.....	82
4 <u>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	84
5 <u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	87

Εισαγωγή-Προλογικά

Η εργασία αυτή θα πραγματεύεται την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας, του «εθνικού εαυτού» (national self) και του «άλλου» (national other) μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας, καθώς και τον τρόπο που αυτά εγκαθιστούν αντιλήψεις για τον ρατσισμό, τον πατριωτισμό και τον εθνικισμό. Συγκεκριμένα, μέσα από την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων δύο τάξεων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Γ Γυμνασίου και Γ Λυκείου) σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, μια λίγο μετά την μεταπολίτευση και μια σύγχρονη έτσι ώστε να διερευνηθεί πώς παρουσιάζεται το ελληνικό έθνος, πώς αποτυπώνονται τα υπόλοιπα εξεταζόμενα έθνη και ποιες δυναμικές αναπτύσσονται μέσα σε αυτά.

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα το οποίο θα επιχειρηθεί να απαντηθεί είναι το αν αποτυπώνονται στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας εθνικιστικές και ρατσιστικές αντιλήψεις προκειμένου να γίνει μια επιμέρους κατασκευή της ελληνικότητας. Αν δηλαδή στην προσπάθεια δημιουργίας ενός μιας ελληνικής εθνικής ταυτότητας, γίνεται μια ταυτόχρονη κατασκευή ενός εθνικού αντιειδώλου, ενός εθνικού «άλλου» ο οποίος λειτουργεί ως παραμορφωτικός καθρέφτης του εθνικού εαυτού.

Σε ό,τι αναφορά τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα, αυτά διαμορφώνονται ως εξής:

1. Τι αναδεικνύεται μέσω μιας ταξινόμησης των κυρίαρχων αντιλήψεων που μπορούν να αποκρυσταλλωθούν μέσα από την ανάγνωση των σχολικών εγχειριδίων; Ποιες είναι αυτές και με ποιόν τρόπο εκφράζονται;
2. Τι είδους συμπεράσματα βγαίνουν, όχι μόνο για τις αντιλήψεις εθνικισμού, ρατσισμού, πατριωτισμού στην Ελλάδα στο γύρισμα του αιώνα, αλλά και πως τα συμπεράσματα αυτά, οδηγούν σε δευτέρου βαθμού συμπεράσματα για την κουλτούρα και την ταυτότητα της χώρας εν γένει.

Η εργασία θα ακολουθήσει την παρακάτω δομή: Αρχικά, θα πραγματοποιηθεί μια βιβλιογραφική επισκόπηση η οποία θα έχει σκοπό να αναλύσει όσο το δυνατόν διεξοδικότερα τις έννοιες οι οποίες θα αποτελέσουν τα λειτουργικά εργαλεία για την συνέχεια. Συγκεκριμένα, θα αναλυθεί η έννοια του έθνους, η προέλευσή του και η ιστορική πορεία του μέσα στον χρόνο. Εν συνεχεία, θα αναλυθεί η θέση που απέκτησε το έθνος με την μετάβαση από την παραδοσιακή κοινωνία στην νεωτερικότητα. Καθώς η έννοια του εθνικισμού θα είναι αυτή που θα αναζητηθεί στα σχολικά

εγχειρίδια, θα πραγματοποιηθεί μια ανάλυση του φαινομένου, ενώ ταυτόχρονα θα ακολουθήσουμε την πορεία της κατασκευής της ελληνικής ταυτότητας από την δημιουργία της.

Στο επόμενο κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με την ιστορία της σχολικής ιστοριογραφίας καθώς και τα χαρακτηριστικά που έχουν παρατηρηθεί στα σχολικά εγχειρίδια. Παράλληλα, θα γίνει μια εκτενής ανάλυση των ιδιοτήτων που παρατηρούνται στον εθνικό εαυτό σε σχέση με τον εθνικό άλλο, ενώ θα γίνει αναφορά και τα αναλυτικά προγράμματα ιστορίας. Ταυτόχρονα, θα αναλυθεί ο ρόλος της ιστορίας ως λειτουργικό εργαλείο διαμόρφωσης της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσα από τον θεσμό της εκπαίδευσης και θα γίνει μια αναδρομή από την συλλογική αφήγηση στην κατασκευή της σημερινής ελληνικής ταυτότητας. Σημαντικό ρόλο θα έχουν η υπερανάλυση συγκεκριμένων γεγονότων/ιστορικών φιγούρων, συγκριτικά με την αποσιώπηση ή επιφανειακή αναφορά άλλων.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα πραγματοποιηθεί η μεθοδολογική ανάλυση, θα δοθούν τα δείγματα από το υλικό το οποίο εξετάστηκε και αφού καταγραφούν οι επιμέρους κατηγορίες που εντοπίστηκαν στα δύο σχολικά εγχειρίδια, θα αναλυθούν εις βάθος, έτσι ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα για την μορφή, τον τρόπο και την ρητορική που εμπεριέχουν τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας.

Οι δύο τάξεις που επιλέχθηκαν ήταν της Γ Γυμνασίου και της Γ Λυκείου, καθώς θεωρήθηκε ότι στις τελευταίες τάξεις των δυο εκπαιδευτικών κύκλων το επίπεδο των εννοιών είναι πιο αναβαθμισμένο, ενώ ταυτόχρονα η σύγκριση μεταξύ των δυο εγχειριδίων θα ήταν ευκολότερη, καθώς και τα δυο καλύπτουν το κομμάτι της Νεότερης και Σύγχρονης περιόδου.

Εάν και το ζήτημα των σχολικών εγχειριδίων έχει αναλυθεί ήδη από πολλές έρευνες, οι οποίες αναφέρονται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, δεν θα ήταν σωστό να πούμε πως είναι ένα εξαντλημένο πεδίο έρευνας. Αντίθετα είναι αρκετά θεμιτό να δούμε το ζήτημα του εθνικισμού και της διαμόρφωσης του εαυτού και του άλλου κριτικά, δεδομένης της ύπαρξης μεγάλου αριθμού μεταναστών στα ελληνικά σχολεία, της ολοένα και αυξανόμενης ανόδου της ακροδεξιάς στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο αλλά και της συνολικής αναδιαμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας τα τελευταία δύο χρόνια.

Κεφάλαιο 1^ο

Θεωρητική Επισκόπηση

1.1 Τι είναι έθνος;

Οι λόγοι για το έθνος, την γέννησή του, τον τρόπο που το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του μέσα σε αυτό, είναι πλείστοι και πολλές φορές αντικρουόμενοι. Γεγονός πάντως είναι ότι για να μπορέσει να αναλυθεί καλύτερα το φαινόμενο των κατασκευασμένων εθνικών ταυτοτήτων στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, είναι βασικό να πραγματοποιηθεί μια πρώτη θεωρητική προσέγγιση του τι ορίζεται έθνος καθώς και μια διαδρομή αυτού μέσα στην ίδια την Ιστορία. Με αυτόν τον τρόπο θα γίνουν πιο ξεκάθαρα τα επιμέρους του χαρακτηριστικά, ενώ ταυτόχρονα θα αναδειχθεί η σχέση του έθνους με του εθνικισμού.

Η κυρίαρχη αντίληψη για το έθνος και την εθνική ταυτότητα, η οποία αποτελεί και το κύριο μοχλό διαμόρφωσης του διαπαιδαγωγητικού κομματιού του μαθήματος της Ιστορίας, κατά κύριο λόγο προέρχεται από το κίνημα του ρομαντισμού του 19^{ου} αιώνα. Για τον ρομαντισμό, το ίδιο το έθνος παρουσιάζεται ως μια «φυσική οντότητα» η οποία βρίσκεται εν ζωή από την αρχή του χρόνου, αναλλοίωτη και πολλές φορές ανεξάρτητη από τις μεταβολές σε εδαφικά, και κοινωνικά δεδομένα. (Φραγκουδάκη, 1997). Το έθνος, δημιουργεί την εθνική ταυτότητα η οποία λειτουργεί ως πυλώνας ομοψυχίας και κοινωνικής συνοχής.

Κατά τον Benedict Anderson, η αλλαγή στην αντίληψη των ανθρώπων για αυτό που ονομάζουμε έθνος προέκυψε από την μετάβαση από τη μεσαιωνική αντίληψη του συγχρονικού και αδιαφοροποίητου, όπου το παρελθόν γίνεται πολλές φορές ένα με το παρόν, στη νεωτερική αντίληψη του οριζοντίου, «άδειου» και ρέοντα χρόνου. Με αυτόν τον τρόπο, η κοσμολογία και η ιστορία διαφοροποιούνται και το έθνος μπορεί να γεννηθεί μέσα σε ένα φαντασιακό χρονικό επίπεδο, ως κάτι που κινείται μέσα στην ιστορία με σταθερή και αδιάσπαστη τροχιά. (Anderson, 1991) Είναι χαρακτηριστικό ότι σημαντικό ρόλο για την μετάβαση από την μια εποχή στην άλλη έπαιξε η εφεύρεση του ρολογιού και η διάδοση του ημερολογίου (και άρα η καταγραφή του ίδιου του χρόνου). Αργότερα, οι χάρτες, οι απογραφές και τα μουσεία, διαμόρφωσαν το πεδίο μέσα στο οποίο θα αναπτύσσονταν τα νέα και παλαιά έθνη.

Οι επίσημοι εορτασμοί και οι εθνικές επέτειοι, τροφοδοτούν την συνέχεια του έθνους, μαζί με τις εθνικές ιστοριογραφίες οι οποίες αναλαμβάνουν να δώσουν συνέχεια στα μοναδικά χαρακτηριστικά των εκάστοτε εθνικών ομάδων, τα οποία αποτελούν ανάχωμα στις εξωτερικές μεταβολές, σε όσους επιβουλεύονται το έθνος και επιθυμούν να διασπάσουν την ομοιογένειά του. (Αβελά, 1997). Ταυτόχρονα, η διδακτική ύλη των σχολείων, σε μεγάλο βαθμό, καλείται να περιγράψει τα κατορθώματα των προγόνων, έτσι ώστε να δημιουργήσει την αίσθηση γεφύρωσης παρελθόντος-παρόντος, να σφυρηλατήσει την εθνική υπερηφάνεια και ενότητα και να οριοθετήσει το έθνος μέσα στον χρόνο και το χώρο, με την βοήθεια των μαθημάτων της γλώσσας και της γεωγραφίας.

Η ιστορική διαμόρφωση του έθνους, πραγματοποιείται μέσα από τον φανταστικό και διαρκώς αναθεωρούμενο επαναορισμό του. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται τόσο η ομοιογένειά του, όσο και η συνέχεια του. Το έθνος οφείλει να αντιστέκεται στις εκάστοτε απειλές, οι οποίες συνήθως αποτυπώνονται με συμβολικό τρόπο και εκφράζεται ως φόβος αλλοίωσης της επίσημης ιδιότητας του έθνους και ως φυσικό επακόλουθο, την αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας. (Λέκκας, 1994)

Ο ορισμός του έθνους, καίτοι φαντάζει ως μια λέξη που υπήρχε από την αρχή του χρόνου, στην πραγματικότητα αποτελεί προϊόν της νεοτερικότητας. Παράλληλα, είναι αρκετά δύσκολο να ταξινομηθούν κοινωνικές ομάδες σε έθνη, για τον λόγο του ότι παρά τις όποιες αξιώσεις μπορεί να είχαν ώστε να αναγνωριστούν ως τέτοια, δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο κριτήριο το οποίο εν τέλει να αποσαφηνίζει a priori ποια κοινωνική οντότητα πληροί τις προϋποθέσεις να λέγεται έθνος και ποια όχι.

Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες να κατοχυρωθούν και να οριοθετηθούν κάποια κριτήρια μέσα από τα οποία ορισμένες ομάδες απέκτησαν τον τίτλο του έθνους και άλλες όχι. Κάποια από αυτά, αφορούν την γλώσσα, το κοινό έδαφος προέλευσης, την κοινή πορεία στην ιστορία και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά εν γένει (Hobsbawm,1994). Ένα από τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου έθνους είναι ότι παρά το γεγονός του ότι η εθνική ταυτότητα φαντάζει αρχέγονη και κατά κάποιο τρόπο φυσική, οτιδήποτε συνδέεται πλέον με το έθνος πρόκειται για κάτι νέο. Ο ορισμός του έθνους συναντάει εμπόδια διότι ο σύγχρονος άνθρωπος έχει την τάση να το θεωρεί δεδομένο (κυρίως επειδή το λογίζει ως έθνος-κράτος). Παρ' όλα αυτά, είναι ευκολότερο για ένα άτομο να βάλει τον εαυτό του σε ένα πλαίσιο εκτός κράτους και να φανταστεί τον εαυτό του μέσα

στην πρώτη «φυσική κατάσταση» παρά να φανταστεί μια κοινωνική οντότητα στην οποία δεν θα υπάρχει κανένα έθνος. (Gellner,1992).

Κατά τον Ιωσήφ Στάλιν, *«ένα έθνος είναι μια ιστορικά εξελιγμένη, σταθερή κοινότητα γλώσσας, εδάφους, οικονομικής ζωής και ψυχολογικής σύστασης που εκδηλώνονται σε μια πολιτισμική κοινότητα.»* (Stalin, 1912) Το έθνος ως φαντασιακά κατασκευασμένη κοινότητα μελετά και ο Άντερσον ο οποίος δίνει τον δικό του ορισμό. Για εκείνον, *«το έθνος είναι μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως εγγενώς οριοθετημένη και πολιτικά κυρίαρχη.»* Το οριοθετημένο κατ' εκείνον οφείλεται στο ότι ακόμα και ένα έθνος που περιλαμβάνει ένα υπέρογκο αριθμό ανθρώπων έχει καθορισμένα σύνορα, έξω από τα οποία βρίσκονται άλλα έθνη. Θεωρείται φαντασιακά ως κυρίαρχο διότι η έννοια του γεννήθηκε κατά την περίοδο όπου ο Διαφωτισμός και η γαλλική επανάσταση ανέτρεψαν την οργανωμένη ελέω Θεού μοναρχία. Γι' αυτό τον λόγο, τα έθνη επιθυμούν την ελευθερία τους, δηλαδή την πολιτική τους εκπροσώπηση μέσα από ένα κυρίαρχο κράτος. (Anderson, 1997).

Κατά τον Gellner, *«δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος εάν, και μόνο εάν, μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό, όπου πολιτισμός σημαίνει με την σειρά του ένα σύστημα ιδεών, συμβόλων, συνειρμών και τρόπων συμπεριφοράς και επικοινωνίας».*¹ Ο δεύτερος όρος που βάζει, αφορά το κατά πόσο το ένα μέλος αναγνωρίζει το άλλο ως ομοεθνή του. Με αυτόν τον τρόπο υπαινίσσεται ότι τα έθνη είναι επί της ουσίας κατασκευάσματα των ανθρώπων καθώς εν τέλει οι ίδιοι επιλέγουν να ορίσουν εαυτούς και αλλήλους ως μέλη του ίδιου έθνους. Επομένως, μια ομάδα η οποία απλώς τυχαίνει να έχει την ίδια γλώσσα, ή να κατοικεί στο ίδιο έδαφος μετατρέπεται σε έθνος όταν πια τα μέλη που την απαρτίζουν αρχίζουν να αναγνωρίζουν δικαιώματα και υποχρεώσεις ο ένας στον άλλο. (Gellner,1992).

Τα έθνη, δεν χωρίζονται απαραίτητα μόνο σε παλιά καινούρια. Μια από τις μεγαλύτερες δυσκολίες που παρατηρούνται στους λόγους για τα έθνη, δεν αφορά τόσο τον χρόνο, αλλά το εύρος των πολιτισμικών κριτηρίων που το αφορούν, τα οποία διαρκώς αναδιαπραγματεύονται. Είναι σημαντικό τα όρια αυτά να είναι σαφή, ώστε να διαχωρίζουν ξεκάθαρα τον εθνικό «εαυτό» από τον εθνικό «άλλο». Ωστόσο, παρατηρείται το φαινόμενο πολλές φορές φορές τα όρια αυτά να

---

¹ Ο συγγραφέας εδώ ταυτίζει τον συγκεκριμένο ορισμό με την λέξη culture (με την ανθρωπολογική της σημασία) η οποία δεν χρησιμοποιείται για να αποφευχθεί η σύγχυση με την ελληνική λέξη κουλτούρα.

είναι δυσδιάκριτα, με το να διευρύνονται ανά καιρούς για να μπορούν να ενσωματώνουν τις νέες ομάδες και να μπορούν να παράγουν νέα νοήματα και παραστάσεις. (Αβδελά, 1992). Η εθνική ταυτότητα που δημιουργείται ως αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών, φτιάχνει το δίπολο του «εαυτού» και του «άλλου», με τον «Άλλον» να είναι πάντοτε κάποιος που ο «Εαυτός» καταρχήν υπερτερεί. Αυτό, συμβαίνει γιατί κάθε ορισμός που εμπεριέχει η ταυτότητα του ενός, αποτελείται από επιλογές που είναι σημαντικές όχι μόνο για εκείνη, αλλά και για τους άλλους.(Gillis, 1994).²

Η εθνική ταυτότητα, δεν είναι μια ταυτότητα στατική, αλλά οι δυναμικές που αναπτύσσονται μέσα σε αυτή, την καθιστούν διαρκώς εξελισσόμενη και υπό διαμόρφωση.. Όπως προαναφέρθηκε, συστατικό στοιχείο της, είναι η παρουσία του «άλλου», καθώς μέσα από τα στοιχεία τα οποία θα αποκλειστούν ή θα ενταχθούν δομούν και διαφοροποιούν τον «εαυτό». Επομένως, το υποκείμενο διαμορφώνεται μέσα από μια ταυτόχρονη διεργασία διάκρισης από τον άλλον και το περιβάλλον.³

Στην πραγματικότητα, προωθείται η ιδέα ότι κάθε έθνος έχει μια ξεχωριστή εξέλιξη, το οποίο ταυτόχρονα εξηγεί τον λόγο ύπαρξης τόσων διαφορετικών μορφών ιστορικής εξέλιξης των εθνών. Ταυτόχρονα, έρχεται στο προσκήνιο η αντίληψη ότι τα έθνη είναι «ζωντανοί, βιολογικοί, οργανισμοί». (Vico) αλλά αναδύεται, παράλληλα, και η μεταφορική αντίληψη των εθνών ως βιολογικών οργανισμών (Fontenelle, Hender στο Κόκκινος, 1998)

Αυτή η διεργασία συγκρότησης του «εμείς» σε διάκριση με τους «άλλους» συμπαρασύρει μια σειρά επιπτώσεις. Απαιτεί αρχαϊκές λειτουργίες που χρησιμοποιούν γενικεύσεις κάνοντας χρήση πολλών χαρακτηρισμών οι οποίοι με την σειρά τους λειτουργούν στερεοτυπικά, βγάζουν αυθαίρετα συμπεράσματα και παρουσιάζουν τα ιστορικά δεδομένα μέσα από έναν παραμορφωτικό καθρέφτη.

Εδώ ωστόσο έγκειται μια σημαντική αμφισημία: Τα έθνη στην προσπάθειά τους να κατοχυρωθούν ως κάτι το οποίο υπάρχει ανέκαθεν, τείνουν να αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στην επιθυμία τους

---

² Σύμφωνα με τον H. Bhabha «ο άλλος» δεν είναι ποτέ πέρα ή έξω από εμάς, αναδύεται με δύναμη μέσα από τον πολιτισμικό λόγο όταν νομίζουμε ότι μιλάμε με τον πιο ιδιωτικό και αυτόχθονο τρόπο «μεταξύ μας» (Bhabha, 1990, 4)

³ . Η Άννα Φραγκουδάκη τονίζει ότι η αν λάβει κανείς υπόψιν του ότι οι ταυτότητες που διαθέτουν τα υποκείμενα, πολλές φορές έχουν κοινά στοιχεία, αξίες και ιδεώδη, επομένως ο διαχωρισμός μεταξύ τους έγκειται σε όσα χαρακτηριστικά θεωρούνται από την εκάστοτε ομάδα αρνητικά ή μη οικεία. (Φραγκουδάκη Άν. - Δραγώνα Θ., (επιμέλεια) (1997) ,«Τι είν' η πατρίδα μας» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση , Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ.16)

να τους κατοχυρωθεί η νεωτερικότητα και η ιστορικότητα τους, ώστε να μπορέσουν να συγκροτήσουν κράτος, ενώ ταυτόχρονα, επικαλούνται το αρχαίο παρελθόν τους για να αποδείξουν εμπράκτως την μακριά παρουσία και αντοχή τους στον ιστορικό χρόνο και χώρο. Επομένως παρατηρείται καταρχήν, μια αντίφαση ανάμεσα στην απόπειρα να ισορροπήσουν ανάμεσα στην παράδοση και στον εκσυγχρονισμό. (Αβδελά, 1997). Η επιμονή αυτή των εθνών να κατοχυρωθούν τόσο ως κάτι παλαιό αλλά και ως κάτι αρκετά σύγχρονο οδηγεί στην δημιουργία λόγων που υποστηρίζουν την επιφυλακή του έθνους απέναντι στις διαρκείς αλλαγές αλλά και την θεμελίωση ενός «φυσικού όντος» το οποίο οφείλει να μείνει αναλλοίωτο απέναντι στις εξωτερικές απειλές αλλά και σε αυτές που το διαβρώνουν εκ των έσω. (Λέκκας, 1994).

1.2 Ιστορική πορεία της λέξης έθνος

Η γλώσσα λειτουργεί ως μηχανισμός ο οποίος μυθοποιεί τις έννοιες των λέξεων και των ονομάτων. Με αυτόν τον τρόπο η ονοματοδοσία σε κάτι, δημιουργεί την αίσθηση ότι αυτό υπήρχε εκ φύσεως και ανέκαθεν. (Δεμερτζής, 1994). Η ίδια η γλώσσα λοιπόν επιτρέπει στα ίδια τα σημασιόμενα να θεωρηθούν αιώνια και αέναα. Μια ιστορική αναδρομή στη χρήση, όμως των όρων καταδεικνύει ότι το νόημα των λέξεων μεταβάλλεται με πέρασμα των χρόνων και δεν παραμένει αναλλοίωτο. Όπως αναφέρθηκε, το έθνος, παρά του ότι ορισμένες φορές φαντάζει να προηγείται ακόμη και της ίδιας της ανθρώπινης ιστορίας, στην πραγματικότητα είναι κατασκευή της νεωτερικότητας. Παρακάτω θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί η νοηματική διαδρομή του όρου έθνος σε διάφορες φάσεις της ιστορίας.

Ο Eric Hobsbawm παρατηρεί ότι πριν από το 1884, η λέξη *nacion* σήμαινε απλώς το σύνολο των κατοίκων μιας επαρχίας, μιας χώρας και ενός βασιλείου, ή απλώς έναν αλλοδαπό. Υπογραμμίζει δε, ότι στην περίπτωση της Ισπανίας, στο Λεξικό της Ισπανικής Ακαδημίας η σύγχρονη εκδοχή του έθνους 8 εμφανίζεται το 1925 και αναφέρεται ως «το σύνολο των ατόμων που έχουν την ίδια εθνική καταγωγή, και, γενικώς, ομιλούν την ίδια γλώσσα και διαθέτουν μια κοινή παράδοση. (Hobsbawm, 1994). Επί της ουσίας, οι λέξεις *έθνος*, *natio*, *nation* είναι πάρα πολύ παλιές και η σημασία τους αλλάζει ανάλογα με την ιστορική περίοδο που βρίσκεται υπό εξέταση. Η λέξη έθνος στην αρχαία κλασική γραμματεία είχε πολλές σημασίες. Στα ομηρικά έπη την βρίσκει κανείς με

την έννοια της συντροφιάς, του στρατού, του σωρού των νεκρών και του σμήνους εντόμων ή πτηνών. Στον Ηρόδοτο, απαντάται με την έννοια της φυλής και του γένους, ενώ στον Ξενοφώντα μπορεί κανείς να την βρει και με την έννοια του φύλου. Παράλληλα, στα φιλοσοφικά κείμενα του Πλάτωνα, το έθνος έχει την σημασία του είδους και της επαγγελματικής ομάδας (Λέκκας, 1992). Σε ό,τι αφορά τις λατινογενείς γλώσσες, η λέξη έθνος είναι αυτόχθων σύμφωνα με τον Hobsbawn. Παρατηρεί επίσης ότι στις υπόλοιπες γλώσσες που έχει χρησιμοποιηθεί είναι επί της ουσίας ξένο δάνειο. Ωστόσο οι γλωσσικοί δεσμοί και δεν ήταν αρκετοί για να κάνουν μια ομάδα ανθρώπων να θεωρηθεί έθνος, καθώς για παράδειγμα, το Ολλανδικό Λεξικό διακρίνει το ότι οι Γάλλοι και οι Άγγλοι χρησιμοποιούσαν την λέξη έθνος για να υποδηλώσουν τους ανθρώπους που ζούσαν σε ένα κράτος ακόμα και αν αυτοί δεν μιλούσαν την ίδια γλώσσα. (Hobsbawn, 1994).

Σε ό,τι αφορά την ετυμολογία της λέξης: Αρχικά, η λέξη *natio* κατάγεται από το λατινικό ρήμα *nascor* (γεννιέμαι). Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί τόσο για να εκφράσει ομάδες που κατάγονταν από μια συγκεκριμένη περιοχή, αλλά και άτομα που συμμετείχαν εκκλησιαστικές συνόδους, ενώ μπορεί να αναφερόταν και σε ένα πανεπιστημιακό έθνος.

Στους μεσαιωνικούς χρόνους, η έννοια της λέξης μεταβάλλεται. Αποκτά νομική σημασία και αναφέρεται είτε στα μοναστικά τάγματα είτε σε οργανωμένες κοινότητες που αφορούσαν την εκκλησία και τα πανεπιστήμια. Επιπρόσθετα, ενώ οι Αγγλοσάξονες προτεστάντες αναφέρονται στους «εαυτούς» τους ως *nation*, αποκαλούν τους μη έχοντες την ίδια ταυτότητα με αυτούς *ethnic*. Μετά από αρκετούς αιώνες και μεταβολές, η ορολογία τον 19^ο αιώνα καταλήγει να σημαίνει μια ομάδα ατόμων που έχουν κοινές καταβολές και ιδιότητες. (Tonkin El., McDonald M., Chapman M., 1996). Παρόμοια χρήση του προαναφερθέντα όρου «ethics» παρουσιάζεται στις ΗΠΑ όπου χρησιμοποιείται με υποτιμητικό τρόπο για να αναφερθεί στην εβραϊκή και ιρλανδική κοινότητα για να τους διαχωρίσει από την αντίστοιχη βρετανική. (Eriksen ,1996)

Σε ό,τι αφορά τις λατινογενείς γλώσσες, η λέξη έθνος είναι αυτόχθων σύμφωνα με τον Hobsbawn. Παρατηρεί επίσης ότι στις υπόλοιπες γλώσσες που έχει χρησιμοποιηθεί είναι επί της ουσίας ξένο δάνειο. Ωστόσο οι γλωσσικοί δεσμοί και δεν ήταν αρκετοί για να κάνουν μια ομάδα ανθρώπων να θεωρηθεί έθνος, καθώς για παράδειγμα, το Ολλανδικό Λεξικό διακρίνει το ότι οι Γάλλοι και οι Άγγλοι χρησιμοποιούσαν την λέξη έθνος για να υποδηλώσουν τους ανθρώπους που ζούσαν σε ένα κράτος ακόμα και αν αυτοί δεν μιλούσαν την ίδια γλώσσα. (Hobsbawn, 1994).

1.3 Το έθνος στην σύγχρονη-βιομηχανική εποχή

Στις σύγχρονες θεωρήσεις το έθνος παρουσιάζεται όχι σαν μια φυσική και άχρονη οντότητα αλλά ως ιστορικό φαινόμενο και συνδέεται άμεσα με τις εθνικιστικές επιταγές που επιδιώκουν να αντιστοιχήσουν ένα κράτος σε κάθε έθνος ώστε να επιτευχθεί η ανεξαρτητοποίηση πολιτικά και διοικητικά των εθνών. Με όπλα τα κοινά χαρακτηριστικά που δεσμεύουν την ομάδα (καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, τρόπος ζωής) τα οποία ο εθνικισμός επιδιώκει να δέσει σε ένα κοινό αφήγημα το οποίο να μετουσιωθεί στην εθνική ταυτότητα όπως την αντιλαμβάνονται πλέον οι σύγχρονες κοινωνίες. (Φραγκουδάκη, 1997). Συνεπώς, παρατηρείται ότι τα χαρακτηριστικά με τα οποία ορίζεται το έθνος είναι κατά κύριο λόγο πολιτισμικού χαρακτήρα, τα οποία εμπλουτίζονται από τους μύθους και τις εκάστοτε μνήμες. Αυτός ο αυτοπροσδιορισμός των εθνών, έχει ως πρώτο αποτέλεσμα αυτά να ετεροπροσδιορίζονται διαρκώς, μέσα από τις αντιθέσεις και διαφορές που έχουν με τις υπόλοιπες εθνότητες. Ταυτόχρονα, η εθνική ταυτότητα είναι ελεύθερη να αναπαράγεται διαρκώς και να διατείνει τις διαφορές τις με καθετί ανόμοιο με εκείνη.

Η εθνική ταυτότητα για να μπορεί να συμβαδίζει με αυτά που η ίδια επιθυμεί να περιλαμβάνει κάθε φορά, είναι υποχρεωμένη να μεταβάλλει διαρκώς το περιεχόμενό της, αναδιαμορφώνοντας την ιστορική μνήμη και να αναδομεί την εθνική της όψη, μέσα από μια διαδικασία (την οποία υποβοηθά το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα). Αρωγός της σε αυτό της το μέλημα είναι και οι εκάστοτε χρονικές συγκυρίες οι οποίες μπορεί να δημιουργήσουν την αίσθηση ότι το έθνος απειλείται από κάποιον εξωτερικό ή εσωτερικό εχθρό. Η αναδόμηση της κοινωνικής μνήμης δεν γίνεται με τους ίδιους όρους κάθε φορά, καθώς επιδιώκει να γεφυρώσει στοιχεία τα οποία μένουν αναλλοίωτα και στοιχεία τα οποία τείνουν να εκπέσουν. Αυτό που αντιλαμβάνεται κανείς ως «εθνική μνήμη» απαιτεί μια συγκεκριμένη αναδιάταξη της πραγματικότητας και της ιστορίας (Κωνσταντακοπούλου 1994).

Παρά όλα αυτά, το κύριο επιχείρημα της γέννησης και κατασκευής του έθνους το οποίο αφορά την κατοχύρωσή του μέσα από την αρχή της συνέχειας και της ομοιογένειας, έρχεται σε σύγκρουση με τις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες υιοθετούν την δυτική αντίληψη της αρχής του συμβολαίου και οι οποίες αμφισβητούν την παράδοση για να δημιουργήσουν ένα κοινό μελλοντικό αφήγημα. (Αβδελά, 1997). Επομένως παρατηρείται ότι η ιστορία, η παράδοση, το παρελθόν και οι μεταξύ τους δεσμοί αποτελούν πολλές φορές πολύ πιο βαρύνουσες σημασίες για ένα έθνος απ' ότι για ένα άλλο.

Σύμφωνα με τον Gellner, τα έθνη είναι νεότερο φαινόμενο, απαντώντας στο ερώτημα του αν τα έθνη έχουν ομφαλούς. Ωστόσο, παρά το γεγονός του ότι πιστεύει ότι για να κατανοήσει κανείς επαρκώς τα έθνη πρέπει να εστιάζει περισσότερο στα παροντικά στοιχεία και όχι στα παρελθοντικά, υποστηρίζει ότι *«κάποια έθνη διαθέτουν αυθεντικούς αρχαίους ομφαλούς, αλλά έχουν ομφαλούς που επινοήθηκαν για χάρη τους από την ίδια την εθνικιστική τους προπαγάνδα και άλλα δεν έχουν καθόλου ομφαλούς»* (Gellner,2002).

Η πολιτική και ιδεολογική νομιμοποίηση των σύγχρονων εθνών-κρατών βασίζεται σε τρεις πυλώνες: Πρώτον στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, δηλαδή, στην αυτοδιάθεση κάθε έθνους να μπορεί να είναι αυτόνομο και κυρίαρχο πολιτικά και διοικητικά. Δεύτερον, σε αυτό που ορίζεται πολιτική αντιπροσώπευση με ταυτόχρονη κατοχύρωση της πολιτικής ιδιότητας. Βασίζεται επίσης στην αίσθηση της κοινής καταγωγής, στην ιστορική συνείδηση και στην κουλτούρα, καθώς και στο κοινό γλωσσικό βίωμα. (Κόκκινος, 2003). Δηλαδή, στην πραγματικότητα, συντελείται η διαμόρφωση ενός συλλογικού σώματος το οποίο συμπεριλαμβάνει διαφορετικούς ταξικούς γεωγραφικούς ή ακόμα και μορφωτικούς χαρακτηρισμούς. Με αυτόν τον τρόπο, καταγράφονται δυο διακριτές ιδεολογικές παραδόσεις εθνικισμού: αυτές οι οποίες επιδιώκουν την οργάνωση της κοινωνίας στο πλαίσιο των πολιτικών δικαιωμάτων και αυτές που χρησιμοποιούν ως βάση τους το δίκαιο της καταγωγής και τα βιολογικο-πολιτισμικά γνωρίσματα.

Από την άλλη, ο Smith, καίτοι είναι της άποψης ότι τα έθνη είναι μοντέρνες κατασκευές και παρουσιάζονται μόνο όταν οι συνθήκες είναι κατάλληλες με το πνεύμα της εποχής, (δηλαδή περνάμε από την παραδοσιακή κοινωνία στην νεότεριότητα), υποστηρίζει ότι τα έθνη πρέπει να εξετάζονται ιστορικά και να παρατηρούνται υπό το πρίσμα της μεγάλης διάρκειάς τους στο χρόνο, καθώς αποτελούν μια εξελικτική διαδικασία για να σχηματίσουν την συγκεκριμένη κοινότητα. Εν αντιθέσει με αυτό που στηρίζει ο Gellner, δίνοντας περισσότερη βάση στον παροντικό χρόνο και όχι στον παρελθοντικό, ο Smith αντιτάσσει ότι η γέννηση του εθνικού παρόντος επηρεάζεται άμεσα από το παρελθόν. Το ίδιο το παρελθόν λέει ο Smith δεν είναι κενό, αλλά εμπεριέχει την εθνική συνέχεια μέσα από τους μύθους, την κουλτούρα και την επαναληπτική συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων, τα οποία την μεταλαμπαδεύουν στις επόμενες γενιές. Ο Smith ταυτόχρονα εισάγει τον όρο «εθνοτικές κοινότητες» (ethnies), οι οποίες δεν ταυτίζονται με το έθνος, ούτε νομοτελειακά οδηγούνται όλες στη δημιουργία εθνικών κρατών, αλλά αποτελούν τις πρώτες βάσεις για τη συγκρότηση του έθνους.

Ο Γάλλος ιστορικός Pierre Nora κάνει μια διάκριση στο πώς η μνήμη μπορεί να προβεί στην δημιουργία εθνικής ταυτότητας χωρίζοντας την σε δύο επιμέρους κατηγορίες. Αρχικά, αναφέρεται στην συλλογική-βιωματική συναισθηματική μνήμη η οποία αφορά τα βιώματα της επιμέρους ομάδας μέσα από τα οποία επιτυγχάνεται η ανακατασκευή του παρελθόντος. Η άλλη κατηγορία που αναλύει είναι αυτή της ιστορικής-διανοητικής επιστημονικά τεκμηριωμένης μνήμης. Ο Pierre Nora καθώς αντιλαμβάνεται ότι αυτές οι δύο κατηγορίες αλληλοσυμπληρώνονται, προχωρά τον καθορισμό τριών πλαισίων έκφρασης αυτού που ορίζεται συλλογική μνήμη: μνήμης: αναφέρεται στο προνεωτερικό, τον νεωτερικό και τον μετανεωτερικό τρόπο πρόσδεσης στην εθνική κοινότητα.

Αναλύοντας τις περαιτέρω, αναφέρει ότι η πρώτη μορφή μνήμης είναι σε ένα μεγάλο βαθμό αυτοματοποιημένη, καθώς μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά μέσα από την παράδοση. Από την άλλη, η δεύτερη κατηγορία διαμορφώνεται μέσα από την κειμενοποίηση του έθνους (πχ κρατικά αρχεία) και ανασυγκροτείται μέσα από τον ιστορικό, ενώ η τρίτη κατηγορία συλλογικής μνήμης μεσολαβείται μέσα από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (κυρίως τηλεόραση και κινηματογράφος). Αυτά διαμορφώνουν ένα είδος μνήμης το οποίο υπόκειται στην λογική της πολιτισμικής κατανάλωσης και βιώνεται ως ατομική επιλογή ένταξης στην πολιτισμική παράδοση της ομάδας (Κόκκινος, 2003).

Ο Smith, κάνει μια διάκριση ανάμεσα στο έθνος και την εθνοτική ομάδα. Ορίζει αρχικά το έθνος ως Με «έναν ανθρώπινο πληθυσμό με συγκεκριμένο όνομα που καταλαμβάνει μια ιστορική περιοχή ή πατρίδα και μοιράζεται κοινούς μύθους και μνήμες ,μια μαζική δημόσια κουλτούρα ,μια ενιαία οικονομία, κοινά δικαιώματα και καθήκοντα για όλα τα μέλη» και την εθνοτική κοινότητα (ethnie) ως «έναν κατανομασμένο ανθρώπινο πληθυσμό με μύθους από κοινούς προγόνους ,που μοιράζεται ιστορικές μνήμες ,ένα ή περισσότερα στοιχεία κοινής κουλτούρας, έναν σύνδεσμο με την πατρίδα και ένα μέτρο αλληλεγγύης τουλάχιστον ανάμεσα στις ελίτ.»⁴

Παράλληλα, τονίζει το ότι δεν έχει τόσο σημασία η κοινή καταγωγή, όσο ο μύθος ο οποίος περιβάλλει την καταγωγή αυτή, καθώς πολλές φορές ο μύθος και η ιστορία συγχέονται ανάμεσα στις ιστορικές μνήμες αιώνων. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι εθνοτικές ομάδες δεν

---

⁴ Smith, Ant. (2000) *The nation in History, Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Hanover, University Press of New England, σ.σ3,65.

ταυτίζονται απαραίτητα με τα έθνη. Τα έθνη έχουν ένα συγκεκριμένο έδαφος στο οποίο ανήκουν και αναπτύσσονται, ενώ οι εθνοτικές κοινότητες διατηρούν κατά κύριο λόγο συμβολικούς δεσμούς με τα εδάφη τους.

Σε ό,τι αφορά τις εθνοτικές ομάδες, ο Smith διακρίνει δύο είδη: την πλευρική εθνοτική κοινότητα και την κάθετη. Η πλευρική εθνοτική κοινότητα αποτελείται από την αριστοκρατία, τον κλήρο και γενικά τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως ανώτατοι διοικητικοί αξιωματούχοι ή πλούσιοι έμποροι. Παρά το γεγονός του ότι ανταποκρίνεται σε περιορισμένες κοινωνικές τάξεις, επιδιώκει να δημιουργεί δεσμούς με αντίστοιχα στρώματα άλλων, γειτονικών εθνικών κοινοτήτων. Μέσα από τους δεσμούς που σφυρηλάτησαν, κατόρθωσαν να ενισχύουν τις μεσαίες τάξεις των περιοχών αυτών, με αξίες, παραδόσεις, μύθους και σύμβολα. Οι μορφές αυτές πλευρικών κοινοτήτων εμφανίστηκαν κυρίως, σε χώρες όπως η Αγγλία ή Γαλλία, η Ισπανία και η Σουηδία και στις δικές τους περιπτώσεις, το κράτος ήταν αυτό που γέννησε το αντίστοιχο έθνος, μέσα από τις διαδικασίες που πραγματοποιήθηκαν μέσα από τους κρατικούς μηχανισμούς. Επιπρόσθετα, η οικονομική, πολιτισμική και εκπαιδευτική επανάσταση επέτρεψαν την ενσωμάτωση των απομακρυσμένων περιοχών στην κυρίαρχη κουλτούρα.

Η έτερη μορφή κοινότητας είναι η κατακόρυφη εθνοτική κοινότητα. Ο τύπος αυτός αφορά περισσότερο τα λαϊκά στρώματα, χωρίς ωστόσο να περιορίζεται μόνο εκεί. Σημαντικότατο ρόλο κατέχει η θρησκεία, η οποία παίρνει την μορφή το μηχανισμού επιβίωσης για τα υποκείμενα όταν προσπαθούν να επιζήσουν σε ένα εχθρικό περιβάλλον. Ωστόσο, από την στιγμή που θα αναμειχθούν ενεργά οι διανοούμενοι, θα αναλάβουν να αναδημιουργήσουν μια νέα εθνική ταυτότητα ώστε να κινητοποιηθεί ένα εθνικιστικό κίνημα, προσπαθώντας να εφοδιάσουν ταυτόχρονα με αφηγήσεις της ιστορίας και τις επόμενες γενιές. (Smith, 2000).

Και ο Jacques Le Goff προσεγγίζει τη συνεχώς ανασυγκροτούμενη συλλογική μνήμη ως πολιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό διακύβευμα που συνδέεται με την αντιπαλότητα, των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, με απώτερο σκοπό αφενός την σταθεροποίηση της συλλογικής τους ταυτότητας και την καλλιέργεια της εθνικής τους συνείδησης. Αυτό τονίζει, καθίσταται δυνατό μέσα από την χρήση διάφορων ιστορικών τοποθεσιών αλλά και τοπογραφικών τόπων (αρχαία, προφορική ιστορία, οπτικοακουστικά αρχαία, μνημειακούς (νεκροταφεία πεσόντων) συμβολικούς (εθνικές επέτειοι, εμβλήματα, σημαίες, σύμβολα) και, τέλος λειτουργικούς (σχολικά εγχειρίδια, σύλλογοι κλπ). (Κόκκινος, 2003).

Κατά τον Γάλλο ιστορικό, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα η συλλογική μνήμη έχει υποστεί μια καίρια δομική διαφοροποίηση. Αυτή αφορά στην εικονοποίηση, δραματοποίηση και την εμπορευματοποίηση της συλλογικής μνήμης το οποίο αποσκοπεί στο να «καθησυχάσει» ένα κοινό το οποίο «διακατέχεται από τον έμμονο φόβο μιας απώλειας μνήμης, μιας συλλογικής αμνησίας. Αυτός ο φόβος εκφράζεται αδέξια μέσα από την «μόδα-ρετρό», την οποία εκμεταλλεύονται ασύστολα οι έμποροι μνήμης, καθώς η μνήμη έχει καταστεί ένα από τα αντικείμενα της κοινωνίας της κατανάλωσης που πουλιούνται πολύ.»⁵

Αναφορικά με την γεωγραφική διάσταση των εννοιών «κοινωνία-έθνος-κράτος», ο Διαμαντούρος παρατηρεί τα εξής:

Αρχικά, σε ό,τι αφορά την σύγχρονη Δυτική Ευρώπη, η δημιουργία κράτους προηγείται αυτής του έθνους, κάτι το οποίο είναι σημαντικό όταν πρέπει Αυτό είναι ένα σημαντικό σημείο που πρέπει να λάβει κανείς υπόψιν του, ειδικά συγκριτικά με την ελληνική περίπτωση. Στην δυτική Ευρώπη, το κράτος γεννήθηκε μέσα από την εμπειρία της συγκεντρωτικής μοναρχίας και της αντίθεσης στο φεουδαρχικό σύστημα. Η ίδια η συγκεντρωτική μοναρχία αποτελέσει εφελτήριο δημιουργίας του έθνους και θα προσδώσει στον δυτικοευρωπαϊκό εθνικισμό τα συνεκτικά του στοιχεία. (Διαμαντούρος, 1993). Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι δύο:

Το πρώτο χαρακτηριστικό, συνδέεται άμεσα με το σχήμα Wallerstein και θεωρεί την Δυτική Ευρώπη στο κέντρο του τότε ανερχόμενου καπιταλιστικού συστήματος με αποτέλεσμα η κοινωνία πολιτών να είναι πολύ ισχυρή σε αυτόν τον χώρο. Το δεύτερο στοιχείο που παρουσιάζεται ως άμεση επιρροή στον δυτικοευρωπαϊκό εθνικισμό είναι το κίνημα του Διαφωτισμού, ο οποίος φέρνει στο προσκήνιο τα ατομικά δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες, οι οποίες σε συνδυασμό με την έννοια του κοινωνικού συμβολαίου, έδωσαν στον εθνικισμό σημαντικές επιρροές στην διαμόρφωση του.

Το κράτος-έθνος διαφέρει ριζικά από όλα τα προ-βιομηχανικά κράτη στο ότι τα τελευταία, όσο δεν κατόρθωσαν ποτέ να συγκεντρώσουν πόρους και τεχνολογίες σε βαθμό που να διεισδύσουν αποτελεσματικά και σε βάθος στην περιφέρεια μιας κοινωνίας. (Μουζέλης, 1994). Γι' αυτόν τον

---

⁵ Κόκκινος, Γ.(2003) *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Μεταίχμιο, σ.93.

λόγο, τόσο οι μοναρχίες της Δυτικής Ευρώπης όσο και η κεντρική διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν αρκετά πιο εμβρυακές σε σχέση με την διοικητική μηχανή του κράτους-έθνους. Ταυτόχρονα, ο σύγχρονος υπήκοος και ο σύγχρονος πολίτης, δεν είχε παρά ελάχιστες επαφές με τον κρατικό μηχανισμό.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω παραγόντων, η ισχυρή κοινωνία πολιτών και τα ισχυρά ατομικά δικαιώματα ουσιαστικά προέβλεπαν την δημιουργία του φιλελευθερισμού ως δεσπόζον πολιτικό κίνημα του 19^{ου} αιώνα, το οποίο με την σειρά του θα επηρεάσει βαθιά το φαινόμενο ανάδειξης εθνικισμών στην Δυτική Ευρώπη. Τα δυο αυτά κινήματα, ιδίως στο πρώτο ήμισυ του αιώνα έχουν αρκετά στενές σχέσεις και εκφράζουν μια πιο προοδευτική τάση συγκριτικά με παλαιότερα. Η πρόοδος αυτή στην Δύση, εκφράζεται με την αποτίναξη της συγκεντρωτικής μοναρχίας (και ως εκ τούτου της εσωτερικής απολυταρχίας). Ο φιλελευθερισμός επιδιώκει, διασφαλίζοντας τις ατομικές ελευθερίες και τα ατομικά δικαιώματα τα οποία γέννησε ο Διαφωτισμός, να κατοχυρώσει τις σχέσεις της κοινωνίας, του πολίτη και του κράτους.

Συμπερασματικά οι «ιεροί πόλεμοι» για την άρση πολλών αποκλεισμών, για την αναγνώριση στον δημόσιο χώρο και την θεσμική κατοχύρωση της πολιτισμικής διαφοράς ως επιθυμητής αυτό-εικόνας μιας κοινότητας μέσα από τις ταξικές και πολιτισμικές ανισότητες αλλά και του φόβου της πολιτισμικής ομοιομορφίας παρατηρείται ότι είναι τα δομικά γνωρίσματα των μεταβιομηχανικών κοινωνιών (Κόκκινος, 2003).

Επομένως, το έθνος θεωρείται μοναδικό, διότι ενσαρκώνει μια ξεχωριστή πολιτισμική οντότητα, η οποία διαφέρει από τα υπόλοιπα έθνη εξαιτίας της γλώσσας που διαθέτει, της θρησκείας, της πολιτισμικής κληρονομιάς του και άλλων τέτοιων κριτηρίων.

1.4 Ο εθνικισμός ως φαινόμενο

Αφού εξετάστηκε ο όρος του έθνους, στην συνέχεια θα γίνει μια προσπάθεια να αναλυθεί διεξοδικά ο εθνικισμός ως ιδεολογία και φαινόμενο έτσι ώστε να γίνει πιο κατανοητή η μεταξύ τους σχέση σε συνάρτηση με την δημιουργία της εθνικής ταυτότητας και την παρουσίασή της μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας.

Ο Gellner, ορίζει τον εθνικισμό μέσα από τρεις πυλώνες. Αρχικά, τον αναλύει ως πολιτική αρχή η οποία έχει σκοπό να εναρμονίσει την πολιτική και εθνική οντότητα. Παράλληλα βάζει στην εξίσωση και τον όρο «εθνικιστικό αίσθημα» ως το αίσθημα οργής που προκαλείται αν παραβιαστεί η ανωτέρω αρχή, ή το αίσθημα ικανοποίησης αν ικανοποιηθεί. Με αυτόν τον τρόπο, γεννιέται το εθνικιστικό κίνημα το οποίο υποκινείται και εκφράζει την πραγμάτωση του εθνικιστικού αισθήματος. (Gellner, 1992)

Με δεδομένο του ότι ο εθνικισμός μελετάται ως ιδεολογία είναι χρήσιμο να δούμε ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του τα οποία τον κάνουν να ξεχωρίζει συγκριτικά με τις υπόλοιπες ιδεολογίες. Αρχικά, διαθέτει την ικανότητα να μεταλλάσσεται σε τέτοιο βαθμό, όπου πολλές φορές ξεφεύγει του ιδεολογικού του περιεχομένου και ταυτίζεται με έτερες ανθρωπολογικές κατηγορίες όπως αυτή της συγγένειας. Παράλληλα, η ιδιαίτερη του σχέση με τον χρόνο τον καθιστά εξαιρετικά δύσκολο στην μελέτη αλλά και στην κριτική του, κυρίως επειδή η αντίληψη του αυτή, δίνει την εντύπωση ότι οι εθνικιστικές ιδέες προηγούνται της ιστορίας και είναι φυσικές και απόλυτες. Συνοπτικά θα μπορούσε να πει κανείς λοιπόν ότι ο εθνικισμός ως θεωρία στοχεύει στο να μην διαφέρουν τα εθνικά όρια από τα πολιτικά, ενώ ταυτόχρονα τα πρώτα να μην διαχωρίζουν τους κρατούντες από τους υπόλοιπους.

Παρά τις όποιες προσπάθειες των εκφραστών του εθνικισμού να πείσουν για την από πάντα παρουσία του, ο ίδιος ο όρος είναι άγνωστος μέχρι και πριν από τον 18ο αιώνα. Συγκεκριμένα εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1798, ενώ καθιερώνεται στα τέλη του 19ου αιώνα. Παρά του ότι για τον ακριβή χρονικό προσδιορισμό του έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις, οι περισσότεροι μελετητές συγκλίνουν στο ότι η απαρχή του εθνικιστικού φαινομένου τοποθετείται στην δυτική Ευρώπη στα τέλη 18ου με αρχές 19ου αιώνα. (Λέκκας, 1992).

Από την άλλη, Anderson ορίζει το φαινόμενο του εθνικισμού (σε συνάρτηση με το έθνος) ως κατασκευάσματα πολιτισμικού χαρακτήρα. Επιπρόσθετα, συνδέει την ανάγκη του ανθρώπου να

συνδεθεί με μια νέα μορφή σωτηρίας, η οποία θα αντικαθιστούσε τον ρόλο της θρησκείας. Η υποχώρηση της πίστης λόγω του Διαφωτισμού και της μετάβασης από την παράδοση της νεοτερικότητα έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην διάδοση του εθνικισμού ως φαινόμενο.⁶

Ο εθνικισμός επομένως είναι η ιδεολογία η οποία επιδιώκει να διαμορφώσει ένα είδος πολιτικής αυτοδιάθεσης για το έθνος, αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι η μοναδική μορφή πολιτικής οργάνωσης που μπορεί να το εκφράσει, είναι το μοντέλο του έθνους-κράτους. Αυτό ωστόσο δεν συνεπάγεται μόνο ότι η πολιτική οργάνωση οφείλει να έχει έναν συγκεκριμένο εθνικό χαρακτήρα, αλλά και ότι θα επιβληθεί μια συγκεκριμένη πτυχή της εν λόγω πολιτικής έκφρασης. Σε αυτό το σημείο δημιουργείται ένα κώλυμα: Εάν πάρει κανείς ως δεδομένο ότι υπάρχει ένας υπολογίσιμος αριθμός εθνών και ότι ο πλανήτης μας έχει συγκεκριμένο χώρο για τις όποιες κοινωνικές και πολιτικές οντότητες, γίνεται κατανοητό ότι τα έθνη είναι πολύ περισσότερα συγκριτικά με τον αριθμό των κρατών που υπάρχουν (ή δύνανται να υπάρξουν). Αυτόματα λοιπόν οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι είναι πρακτικά αδύνατον να πραγματοποιούν όλες οι μορφές εθνικισμού χωρίς να ακυρωθούν κάποιες άλλες. (Gellner, 1992). Η βασική αρχή του εθνικισμού η οποία βρίσκεται σε όλα τα είδη εθνικισμών και αποτελεί κύριο σημείο αναφοράς της, δηλαδή αυτή του αυτοπροσδιορισμού και της πολιτικής αυτονομίας, μπορεί να υλοποιηθεί εάν και εφόσον δεν συγκρούεται πάνω σε κάποιο άλλο αίτημα αυτοδιάθεσης. (Λέκκας, 1992).

Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και ο Gellner *«ο εθνικισμός αποτελεί στην πραγματικότητα συνέπεια μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, θεμελιωμένης σε βαθιά εσωτερικευμένους εξαρτώμενους από την εκπαίδευση υψηλούς πολιτισμούς που ο καθένας τους προστατεύεται από το δικό του κράτος»*. Για να μπορέσει να επιβιώσει, αναγκάζεται είτε να μετασχηματίσει κάποιους πολιτισμούς που υπήρξαν, είτε να τους χρησιμοποιήσει με διαφορετικό τρόπο, πάντοτε με γνώμονα όμως ότι δεν είναι δυνατόν να τους συντηρήσει όλους λόγω του μεγάλου αριθμού τους. (Gellner, 1992).

Ο εθνικισμός, όπως προαναφέρθηκε, πρωτοεμφανίζεται στα τέλη του 18ου, ωστόσο η ραγδαία ανάπτυξή του ωστόσο σημειώνεται από την δεκαετία του 1870 έως και το 1914. Σύμφωνα με τον

---

⁶ Ο Anderson αναφέρεται σε αυτήν την μετάβαση ως ένα *«εκκοσμικευμένος μετασχηματισμός του μοιραίου σε συνέχεια, του τυχαίου σε σημασία.»* (Anderson, B. (1997) *Φαντασιακές κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη σ.33)

Hobsbawm, οι εξελίξεις οι οποίες πυροδότησαν την δημιουργία «φαντασιακών» ή και πραγματικών ομάδων ως εθνότητες ήταν τρεις. Αρχικά, η αντίσταση που κρατούσαν οι παραδοσιακές ομάδες στο εκσυγχρονιστικό ρεύμα. Δεύτερον, η νεοφερμένες μη παραδοσιακές ομάδες οι οποίες πολλαπλασιάζονταν με φρενήρεις ρυθμούς στις αναπτυσσόμενες χώρες και τέλος οι αθρόες μετακινήσεις πληθυσμών οι οποίες δημιούργησαν τον «ξένο» ως προς τον ιθαγενή πληθυσμό αλλά και ως προς του υπόλοιπους μετανάστες, καθώς είχαν διαφορές σε επίπεδο συνηθειών και συμπεριφορών. (Hobsbawm, 1994).

1.5 Τα έθνη γεννούν τους εθνικισμούς;

Αν λάβουμε υπόψιν με βάση τα προαναφερθέντα ότι τα έθνη (σε αντιστοιχία με τα κράτη) είναι μια τυχαία ενδεχομενική κατασκευή και όχι μια αναγκαιότητα, καταλήγει κανείς εύλογα στο συμπέρασμα ότι το έθνος και το κράτος δεν ταυτίζονται. Σε εκείνο ακριβώς το «κενό» έρχεται ο εθνικισμός, να υποστηρίξει ένθερμα ότι η μεταξύ τους σχέση είναι κατά κάποιο τρόπο «καρμική», καθώς το ένα χωρίς το άλλο είναι ατελές.

Ο Hobsbawm, δεν θεωρεί τα έθνη ως αμετάβλητη κοινωνική οντότητα παγωμένη στον χρόνο. Για εκείνον, το έθνος μπορεί να θεωρηθεί ως κοινωνική οντότητα «μόνο εάν σχετίζεται με ένα ορισμένο είδος σύγχρονου εδαφικού κράτους, το εθνικό κράτος». Επομένως, θεωρεί άστοχο το να μιλάει κανείς για έθνος και εθνικισμό παρά μόνο στην περίπτωση που και τα δύο σχετίζονται με αυτό. Το βασικό μέλημα του εθνικισμού είναι να αναδειχθεί και να κατοχυρωθεί πολιτικά το έθνος (Hobsbawm, 1994). Με γνώμονα αυτό επομένως, μπορεί κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι είτε ο εθνικισμός θεωρεί το έθνος πολιτικά χειραγωγημένο και εξαρτημένο είτε πλημμελώς ανεξάρτητο. Ωστόσο ο στόχος αυτός του εθνικισμού λογίζει το έθνος ως κάτι ήδη διαμορφωμένο μια πολιτική οντότητα για την οποία οφείλει να μιλήσει εξ ονόματός της. (Λέκκας, 1992). Ταυτόχρονα, ο εθνικισμός αναθέτει διττό ρόλο στην έννοια του έθνους. Από την μία, το καθιστά ως την βάση πάνω στην οποία δομείται η ίδια η ιδεολογία του εθνικισμού, ενώ παράλληλα το αναδεικνύει σε όραμά του έχοντας το ως πηγή έμπνευσης και ανανέωσης της ρητορικής του.

Εάν λοιπόν λάβει κανείς ως δεδομένο ότι τα έθνη είναι φαντασιακά κατασκευασμένες οντότητες, τότε θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα έθνη γεννιούνται από τον εθνικισμό και όχι το αντίστροφο. Ο Gellner στηρίζει αυτήν την άποψη αναφέροντας ότι ο εθνικισμός αντλεί στοιχεία

από μια ήδη διαμορφωμένη και ιστορικά κληροδοτημένη ομάδα πληθυσμών, διαλέγει συγκεκριμένα στοιχεία, τα μετασχηματίζει, αποσιωπώντας άλλα (Gellner, 1992). Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Π. Λέκκας, υποστηρίζοντας ότι ο εθνικισμός προηγείται λογικά και αναλυτικά του έθνους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι το έθνος είναι αυθαίρετο κατασκεύασμα, αλλά ότι εξαρτάται άμεσα από τις επεμβάσεις που θα κάνει ο εθνικισμός σε αυτό. (Λέκκας, 1992).⁷

Όλα τα παραπάνω οφείλονται στο ότι ο εθνικισμός δεν είναι μια στατική ιδεολογία, αλλά αντίθετα, βρίσκεται συνεχώς σε κίνηση. Διαμορφώνει και μεταλλάσσει διαρκώς τους κώδικές του, το τι θέλει να πετύχει και τον τρόπο που θέλει να το πετύχει. Για τον εθνικισμό, το έθνος βρίσκεται διαρκώς ιστορικά ανολοκλήρωτο και γι' αυτό και αναδημιουργείται κάθε φορά με ιδανικό τρόπο, έχοντας μια σχεδόν «χιμαιρική φύση». Η γέννηση του εθνικισμού με μια πιο στενή έννοια από την σημερινή, έχει τις καταβολές στον 18^ο και 19^ο αιώνα. Το αυτό ισχύει και για το έθνος-κράτος. Τόσο ο εθνικισμός, όσο και τα έθνη-κράτη, έχουν άμεση επιρροή από αυτό που ονομάζεται επιστημονικά «εκσυγχρονισμός». Ο εκσυγχρονισμός αποτελεί τον καταλύτη ο οποίος διαφοροποιεί ριζικά τις προ-βιομηχανικές κοινωνίες από αυτές που δημιουργήθηκαν αργότερα στην Δύση, με την ταυτόχρονη αποδόμηση και εξαφάνιση της παραδοσιακής κοινωνίας. Οι υπήκοοι έγιναν πολίτες και ο μετασχηματισμός της κοινωνίας σταδιακά, οδήγησε την ένταξη του πληθυσμού σε μια νέα πολιτική, οικονομική και πολιτιστική αρένα η οποία ονομάστηκε «έθνος-κράτος».

Ωστόσο, η Εθνική Ιδέα (δηλαδή, η επιδιωκόμενη από τον εθνικισμό σύμπτωση της πολιτισμικής κοινότητας του έθνους με την εθνοκρατική μονάδα πολιτικής οργάνωσης) δεν υπήρχε στις παραδοσιακές κοινωνίες. Ο τρόπος κατανομής της εξουσίας δεν είχε καμία σχέση με τις εθνικότητες. Οι συγκροτημένες μονάδες πολιτικής οργάνωσης (αυτοκρατορίες, πόλεις-κράτη, φέουδα, δυναστείες, θρησκευτικές κοινότητες) απλώς δεν διέθεταν αυτό που σήμερα εννοούμε ως εθνικό χαρακτήρα. (Λέκκας, 1992).

---

⁷ Σύμφωνα με τον Π. Λέκκα, το έθνος έχει τρεις διαστάσεις στον χρόνο για τον εθνικισμό: αυτό που ήταν (παρελθόν)—σύλληψη που προσδιορίζει, αυτό που είναι (παρόν)—σύλληψη που επηρεάζει και αυτό που θα είναι (μέλλον). Συγκεκριμένα, η σύλληψη του μέλλοντος είναι και αυτή η οποία καθορίζει την τον τρόπο αντίληψης του έθνους ως κάτι ιδεατό (Λέκκας, Παντελής, 1992, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*. ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα σ.89)

Ο εθνικισμός (με τη στενή έννοια του όρου) όπως και το κράτος-έθνος είναι φαινόμενα που πρωτοπαρουσιάστηκαν κατά τον 18^ο-19^ο αιώνα. Συνδέονται άμεσα με αυτό που οι κοινωνικοί επιστήμονες αποκαλούν εκσυγχρονισμό. Ο εκσυγχρονισμός, ως το χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί ριζικά τις προ-βιομηχανικές κοινωνίες από αυτές που αναπτύχθηκαν στην Δύση μετά την Αγγλική Βιομηχανική και τη Γαλλική Επανάσταση, συνεπάγεται τη σταδιακή εξαφάνιση της τοπικής παραδοσιακής κοινότητας, τον μετασχηματισμό των «υπηκόων» σε πολίτες και πιο γενικά, τη μαζική κινητοποίηση και ένταξη της πλειοψηφίας ενός πληθυσμού σε μια ευρύτερη οικονομική, πολιτική και πολιτιστική αρένα, που συνήθως ονομάζουμε έθνος-κράτος (Μουζέλης, 1994).

Το «έθνος» ως μια «κατά φαντασία συνθήκη» κατά Anderson, αναλαμβάνει να αναπληρώσει το κενό που αφήνουν οι υποχωρήσεις ενός λαού και οι «εθνικές αποτυχίες» που έχει υποστεί κατά καιρούς. Το κατά πόσο θα επιτύχει το φαντασιακό των εθνών, έγκειται στο αν θα καταφέρουν τα εκάστοτε εθνικιστικά κινήματα να κινητοποιήσουν συλλογικά τα υποκείμενα. Οι δεσμοί αυτοί που δημιουργούνται ανάμεσα στα εθνικιστικά κινήματα και τα συλλογικά υποκείμενα και μπορούν να προκαλέσουν μια σειρά συναισθημάτων, ονομάζονται από τον Hobsbawn «πρωτοεθνικοί». (Hobsbawn, 1994). Ένας τέτοιος δεσμός ήταν η γλώσσα, καθώς δημιουργούσε συνθήκες συγγένειας και γειτνίασης μεταξύ των ατόμων, ενώ ταυτόχρονα τους διαφοροποιούσε πολιτισμικά από τους γείτονές τους. Από την άλλη, η θρησκεία, λογίζεται και αυτή ως πρωτοεθνικός δεσμός αν και η σχέση της με τον εθνικισμό πολλές φορές είναι αντιφατική και περίπλοκη. Αυτό συμβαίνει γιατί βασικό μέλημα της θρησκείας είναι να ενσωματώσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ποικιλία γλωσσικών, εθνικών και πολιτισμικών διαφοροποιήσεων. Παρά το γεγονός του ότι η θρησκεία, τείνει να γίνει πραγματικότητα μέσα από τις τελετές και τα ιερά σύμβολα που διαθέτει, εντούτοις ο εθνικισμός δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει τα σύμβολα αυτά υπέρ του, καθώς δεν ανταποκρίνονται σε ένα ευρύ πεδίο επιρροής.

Ο εθνικισμός σύμφωνα με τον Π. Λέκκα, ορίζεται ως ιδεολογία η οποία έχει απώτερο σκοπό να αναγορεύσει το έθνος σε κυρίαρχο στοιχείο πολιτικής διαίρεσης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, την άμεση νομιμοποίηση οργάνωσης του κόσμου σε έθνη-κράτη. Ο εθνικισμός, υποστηρίζει ότι τα έθνη ως ξεχωριστές πολιτισμικές οντότητες έχουν έναν και μόνο σκοπό: να αυτοκυβερνηθούν και να κερδίσουν την πολιτική και διοικητική ανεξαρτησία τους. (Λέκκας, 2011). Ωστόσο αυτή η διαδικασία δεν είναι από εύκολη. Το οπλοστάσιο των επιχειρημάτων του εθνικισμού για να

αποδειξεί ότι ένα έθνος, όποιο κι αν είναι, πρέπει να διοικείται αυτόνομα, βασίζεται στην ικανότητα της συγκεκριμένης ιδεολογίας να πείσει και να αποδείξει ότι πρώτον, το έθνος το οποίο διεκδικεί την αυτονομία του υπήρχε από καταβολής κόσμου και δεύτερον, ότι ο μόνος αρμόδιος να μιλήσει γι' αυτό είναι ο ίδιος ο εθνικισμός.

Βασική επιδίωξη του εθνικισμού είναι το κοινωνικό υποκείμενο να καταλήξει να ταυτίζεται και να δείχνει πολιτική υπακοή στην εθνική κοινότητα στην οποία ανήκει. Όπως προαναφέρθηκε, το πρόταγμα αυτό είναι σύγχρονο, καθώς στις προγενέστερες παραδοσιακές κοινωνίες δεν υπήρχε. Οι άνθρωποι αφοσιωμένοι στην πατρική γη τους και στα ήθη/έθιμα μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. (Λέκκας, 1992). Στις προ-βιομηχανικές κοινωνίες οι άνθρωποι θεωρούσαν τους εαυτούς τους μέλη ευρύτερων κοινοτήτων οι οποίες συνήθως ήταν θρησκευτικού χαρακτήρα. Ο εθνικισμός ωστόσο διαφοροποίησε τελείως τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν το άτομο την ένταξή του στην κοινωνία. Η κυρίαρχη διαφορά ήταν στο ότι η ταύτιση του έθνους με το κράτος ουσιαστικά κατέστρεψε τον τοπικισμό και αναδιαμόρφωσε εκ βάθρων την σχέση της περιφέρειας με το κέντρο. (Μουζέλης, 1994). Υπό αυτήν την έννοια, η ταύτιση της εθνικής κοινότητας πραγματοποιείται με δύο τρόπους: είτε μέσα από ένα ήδη διαμορφωμένο έθνος-κράτος, είτε μέσα από το όραμα για την δημιουργία του. Από αυτή την σκοπιά όπως τονίζει ο Ernest Gellner, ο εθνικισμός μπορεί να θεωρηθεί ως μια σχεδόν αναπόφευκτη διάσταση του εκσυγχρονισμού. Αυτό συμβαίνει διότι καθώς το άτομο αδυνατεί να ταυτιστεί με την παραδοσιακή κοινότητα είναι σχεδόν αναπόφευκτη η ανάγκη του να ανήκει σε ένα νέο, ευρύτερο ιδεολογικό σύνολο πολύ μεγαλύτερο από τα στενά όρια του πολιτιστικού τοπικισμού. (Gellner, 1992).

1.6 Η ελληνική περίπτωση

Ο λόγος για τον οποίο ο εθνικισμός θεωρείται συχνά φαινόμενο διαχρονικό, ενώ η εθνική ταυτότητα παρουσιάζεται ως φυσική οντότητα ακόμα και όταν συνυπάρχουν σε ιστορικές περιόδους πολύ διαφορετικές από τις σημερινές, είναι η επιτυχία του να πείσει ότι τα σύγχρονα έθνη έχουν το καθένα την δική του ιστορική παρουσία στον χρόνο.

Όταν αναφέρεται κανείς στο πρόβλημα του ελληνικού εθνικισμού, τείνει να εξετάζει αυτό το ιδεολογικοπολιτικό σχήμα διαχρονικά, σαν να μην πέρασε ποτέ από αντιφάσεις, διαφοροποιήσεις και μεταβολές. Ταυτόχρονα, πολλές φορές το εξετάζει σε ξεχωριστή βάση από την ιδεολογία και την κοινωνικοοικονομική δομή της χώρας καθώς και τη διεθνή συγκυρία. Στην περίπτωση αυτή, έχουμε να κάνουμε μια ιδεολογική αφαίρεση, γιατί ιδεολογία, εννοιολογικά αντικειμενοποιημένη έχει υποκαταστήσει την ιστορική υπόσταση έθνος. (Λεονταρίτης, 1993).

Όπως πριν από την εμφάνιση του εθνικισμού η πολιτική νομιμοφροσύνη του ανθρώπου δεν ήταν εξαρτημένη από την πολιτισμική του ταυτότητα, έτσι και η πολιτισμική του ταυτότητα δεν προσδιοριζόταν με αποκλειστικώς εθνικά κριτήρια καθώς συμβαίνει σήμερα. Στην θέση του έθνους, ήταν οι πολιτισμικές αναφορές της θρησκείας (Χριστιανισμός, Ισλάμ) μέσα από τις οποίες το υποκείμενο ετεροπροσδιόριζε τον εαυτό του συγκριτικά με το αν ανήκει στην Δύση ή όχι. Η γλώσσα, δεν αποτελούσε κριτήριο διάκρισης εθνοτήτων όπως συμβαίνει σήμερα, ακριβώς επειδή κάθε μέσω επικοινωνίας των εγγράμματων ήταν κάποια φράγκικη γλώσσα, η λατινική και η ελληνική στην δύση και ανατολικά η αραβική και η περσική. (Λέκκας, 1992)

Παρατηρείται συχνά, να θεωρούμε για εθνικισμό την έκφραση μιας ενιαίας πολιτισμικής συνείδησης με τον τρόπο και την μορφή που αυτή καταλαμβάνει κάθε φορά. Ωστόσο με αυτόν τον τρόπο δεν γίνονται ευδιάκριτες τόσο οι κοινωνικές συνιστώσες που έχει ένα έθνος, όσο και οι φάσεις από τις οποίες περνάει κάθε ιδεολογία η οποία επηρεάζεται και συνίσταται στην έκφραση της ιστορικής συνείδησης ενός λαού. (Λεονταρίτης, 1993). Η νεοελληνική εθνικιστική ιδεολογία, από την γένεσή της την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού μέχρι τη μικρασιατική καταστροφή, πέρασε από σοβαρές αναπροσαρμογές, τόσο στον τρόπο έκφρασης όσο και στην ίδια την ιδεολογία εν γένει.

Μέσω της ιστορικής τεχνογνωσίας, πολιτικοποιήθηκε και μετεξελίχθηκε σε θεωρία παραγωγής του έθνους σε συστηματική δηλαδή διερεύνηση των μηχανισμών συγκρότησης της ελληνικής

εθνότητας, αλλά σε ιδεολογική κατασκευή που απέκρυπτε τις πολιτισμικές αντινομίες οι οποίες συνθέτουν την ταυτότητα του νεώτερου ελληνισμού. Και αυτό, διότι, ο ελληνικός εθνικισμός ως δευτερογενής εθνικισμός-ως εθνικισμός δηλαδή που δεν εδράζεται σε μια προ υπάρχουσα και αυθύπαρκτη πολιτική οντότητα-θεωρούσε ότι η εθνική συνείδηση έχει οντολογικό χαρακτήρα, γεγονός που με την σειρά του σήμαινε ότι η ενσωμάτωση των αλύτρωτων κι η δυνητική ταύτιση κράτους και έθνους ήταν ταυτόσημη της πολιτικής ανεξαρτησίας του ελληνικού έθνους.

Καταρχάς οφείλουμε να δεχθούμε ότι τα σημερινά έθνη είναι πραγματικές οντότητες και ότι δεν μπορεί να εμφανίστηκαν από το πουθενά. Σε αυτό το σημείο, καλό θα ήταν να είναι υπογραμμιστεί ότι η ταυτότητα ενός κοινωνικού συνόλου δεν είναι στατικό φαινόμενο, αλλά αναδιαμορφώνεται ανάλογα με την διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στα κοινωνικά υποκείμενα και στον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο. Σύμφωνα με τον Δ. Τσαούση οι άξονες γύρω από τους οποίους αναπτύσσεται η ταυτότητα των υποκειμένων βασίζεται πάνω σε δύο πυλώνες: Ο πρώτος είναι τα σύνολα που σχηματίζουν τον κοινωνικό περίγυρο γύρω από τον οποίο αυτοπροσδιορίζεται το σύνολο ως αυτόνομη οντότητα. Ο δεύτερος είναι τα ξεχωριστά αυτά πολιτιστικά στοιχεία που ανασυνθέτουν την βάση πάνω στην οποία διαφοροποιείται. Τα στοιχεία αυτά, προσδιορίζονται με την ανθρωπολογική έννοια του πολιτισμού και μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά με κοινωνικές και όχι βιολογικές διαδικασίες. (Τσαούσης, 1993).

Η ίδια η ανθρώπινη ιστορία αναπροσαρμόζεται και ως εκ τούτου, αναδιαμορφώνει την εκάστοτε εθνική ταυτότητα. Για να εξετάσει κανείς την ελληνική περίπτωση, θα άξιζε να διερευνηθεί υπό ποιες συνθήκες και με ποιους όρους πραγματοποιείται κάθε φορά αυτή η αναπροσαρμογή. Η γέννηση και η εξέλιξη της ελληνικής συνείδησης και ταυτότητας, όσο κι αν συχνά θεωρείται ότι υπήρχε ανέκαθεν και ήταν ανέγγιχτη στον ιστορικό χρόνο, στην πραγματικότητα είναι μια διαδικασία δυναμική η οποία δεν πραγματοποιήθηκε γραμμικά, αλλά είναι γεμάτη από εξωτερικές και εσωτερικές αντιφάσεις. Σημαντικό ρόλο σε αυτό τέλεσαν και οι θρησκευτικές και εθνικές βλέψεις των εκάστοτε λαών. (Ματάλας,2003). Σύμφωνα με τον Α. Λιάκο, η ελληνική ταυτότητα δεν συγκροτήθηκε από μια κατασκευή μεμονωμένα αλλά στην εικόνα που είχαν οι ευρωπαϊκοί λαοί για την κλασική ελληνική ταυτότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι αν και οι υπόλοιπες βαλκανικές χώρες συνέβαλλαν ενεργά στην διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας, η φαντασιακή σύλληψη του ελληνικού έθνους πραγματοποιήθηκε κατά κύριο λόγο μέσα από την ευρωπαϊκή θέαση.

Ευρέως εδραιωμένη ήταν στους Ευρωπαίους, από την Αναγέννηση και μετά, η αντίληψη ότι ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός αποτελεί το λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, πηγή έμπνευσης για τις νεότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Οι Ευρωπαίοι επανουκειοποιήθηκαν την «ορφανή» κληρονομιά της κλασικής Ελλάδας, την οποία αργότερα το ελληνικό κράτος την χρησιμοποίησε για να βασίσει το εθνικό της αφήγημα. (Λιάκος, 2011, Τσουκαλάς, 2001).

Σύμφωνα με τον Γ.Β Λεονταρίτη, ο ελληνικός εθνικισμός δεν έμεινε στατικός. Αντίθετα, μετασηματίστηκε, καθώς όχι μόνο δυσκολευόταν να επιλύσει το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας, αλλά ταυτόχρονα, είχε να αντιμετωπίσει την αλτρωτική πολιτική και τις αντιστάσεις της ελληνικής κοινωνίας να προσαρμοστεί στις σύγχρονες ανάγκες των καιρών. (Λεονταρίτης, 1993). Έτσι παρατηρήθηκε το φαινόμενο που, ενώ από την μια πλευρά η ιδεολογία είχε στο φαινόμενο που, ενώ από την μια μεριά οι φορείς της ιδεολογικής αναπροσαρμογής και κοινωνικής κριτικής γαλουχήθηκαν από τα σύγχρονα δυτικό-ευρωπαϊκά νεορομαντικά και αντι-ορθολογιστικά ρεύματα, από την άλλη έστρεψαν τις σωτηριακές τους αναζητήσεις προς τις πολιτιστικές μορφές του παρελθόντος. Στερημένοι από κάθε διαλεκτική οπτική, δεν μπόρεσαν να στραφούν συνειδητά ή μη, σε ένα σχήμα παράδοσης εντός του οποίου η ηγεμονική κουλτούρα θα μπορούσε να επιλέξει εκείνες τις έννοιες και παρελθοντολογική πρακτική που αναδιαμορφώνονται και επανερμηνεύονται συνεχώς μέσα στην ηγεμονική κουλτούρα («σημαντικό παρελθόν»)

Ο ελληνικός εθνικισμός γεννήθηκε μέσα από την μετάδοση του ευρωπαϊκού εθνικισμού, ο οποίος μεταδόθηκε στην Ελλάδα, από Έλληνες διανοούμενους οι οποίοι είχαν καταφύγει στην Δυτική Ευρώπη ως έναν χώρο μετάδοσης ελεύθερων ιδεών (η Ελλάδα εκείνη την περίοδο δεν υφίστατο ως κράτος, παρά μόνο ως κομμάτι της αχανούς Οθωμανικής αυτοκρατορίας). Το εθνικιστικό δόγμα προήλθε από ένα εκτενές φάσμα σχολιασμένων ιστορικών πηγών από εθνικιστές διανοητές όπως ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Ιώσηπος Μοισιόδακας. (Κιτρομηλίδης, 2000)

Γι' αυτόν τον λόγο, οι αναπαραστάσεις για το έθνος δεν είναι στατικές καθώς ανάλογα με τους καιρούς που αναπτύσσονται, αναδιαμορφώνονται οι ίδιες. Συγκεκριμένα σε ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση πραγματοποιήθηκε μια σειρά συγκρότησης επιχειρημάτων, με απώτερο σκοπό να οριστεί όσο το δυνατόν πληρέστερα αυτό που ονομάζεται «ελληνισμός». Σκοπός ήταν ο ορισμός αυτός να συμβεί τόσο με φυλετικά κριτήρια, όσο και με ιστορικά-πολιτισμικά. (Βελούδης, 1982) Έτσι, καθώς προχωρούσε ο 19^{ος} αιώνας, ο οποίος είναι ο αιώνας που ανέκυψαν

τα εθνικά σύνορα, τα έθνη και οι εθνικισμοί, η ελληνική εθνική ταυτότητα ως είχε, θεωρήθηκε ανεπαρκής, συγκριτικά με το ένδοξο αρχαίο ελληνικό παρελθόν. (Σκοπετέα, 1988).

Όταν εξετάζουμε την ελληνική ταυτότητα, είναι βασικό να μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια το «εμείς» και οι «άλλοι». Με μια πρώτη ανάγνωση των αρχαίων κειμένων έχει κανείς την αίσθηση ότι η ταυτότητα που βρίσκεται στο επίκεντρο είναι το «εμείς» και έχει ως διαφορετικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα από αυτά που αναφέρονται ως οι «άλλοι». Για παράδειγμα, στην τραγωδία του Αισχύλου «Πέρσαι» η ελληνική ταυτότητα χτίζεται μέσα από τις αναφορές του αγγελιοφόρου για το ποιο είναι το γένος των Ελλήνων. Από την άλλη, στον «Επιτάφιο» του Περικλή, ή στον «Πανηγυρικό» Ισοκράτη είναι ίσως δυο από τα χαρακτηριστικότερα έργα τα οποία αντιπαραβάλλουν αρετές και ιδιότητες που θεωρούνται ως εγνωσμένα από την δική μας οπτική γωνία και αμφισβητούμενα από τους άλλους σχετικά με την ταυτότητα του «εμείς». Αργότερα, στην Βυζαντινή εποχή και συγκεκριμένα από τον 11^ο αιώνα και ύστερα, στην Τουρκοκρατία αλλά και στην νεότερη Ελλάδα, η οπτική γωνία αλλάζει. Η έμφαση τοποθετείται στις άλλες ταυτότητες. (Τσαούσης, 1993). Η ελληνική ταυτότητα συγκροτείται περισσότερο στην άρνηση του «Άλλου» παρά στην βεβαίωση του «Εμείς». Αυτό το οποίο διαφαίνεται, είναι ότι η ελληνική ταυτότητα ορίζεται με σημείο αναφοράς το «εγώ» όταν στέκεται απέναντι στους άλλους σε συνθήκες αναμέτρησης. Όταν ορίζεται μέσα από αναφορά στους «Άλλους» συνήθως βρίσκεται σε αμυντική στάση προσπαθώντας να διατηρήσει την ιδιαιτερότητα του απομονώνοντας τον εαυτό του. Όπως σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος «η διαδοχική επανεγκόλπωση των ιστορικών περιόδων κυρίως βέβαια του Βυζαντίου που θα αρχίσει από την εποχή του ελληνικού ιστορισμού και θα κλιμακωθεί ως την ιστοριογραφική παραγωγή της γενιάς του 30, θα αποβεί η πλέον τελεσφόρα διαδικασία για την πλήρωση των ιστορικών κενών που άφησε στον χάρτη της ιστορίας η συμπαγής ελληνική παρουσία με την κατασκευή στο φαντασιακό, αλλά και το συμβολικό επίπεδο μιας αρραγούς χρονικής αλυσίδα, η οποία συνδέει τον αρχαίο με τον σύγχρονο ελληνισμό.» (Κόκκινος, 1998).

Ο ρόλος του «άλλου» όπως προαναφέρθηκε, επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο που παρουσιάζεται το εθνικό «εγώ». Πολλές φορές παρατηρείται ότι ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται ο «Άλλος» είναι βασικό στοιχείο έμπνευσης ή απειλής ανάλογα με το κατά πόσο οι δύο ταυτότητες συγκλίνουν ή απέχουν. Γι' αυτόν τον λόγο, ο «Άλλος» είναι συνήθως μια εθνική ταυτότητα εγγύς σε αυτήν που αποτελεί την συγκριτική βάση. Η εγγύτητα αυτή μπορεί να είναι

είτε εδαφική, είτε εσωτερική (δηλαδή να βρίσκεται εντός της ίδιας της εθνικής ταυτότητας). Γι' αυτόν τον λόγο, ο «Άλλος» δεν είναι πάντοτε μια σταθερή και αμετάβλητη έννοια αλλά ορίζεται διαφορετικά ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές περιστάσεις. (Triandafyllidou, 2001). Για παράδειγμα, αλλιώς οριζόταν ο εθνικός εαυτός και ο άλλος μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία, αλλιώς κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα κτλ.

1.7 Τα στάδια κατασκευής της ελληνικής ταυτότητας

Σύμφωνα με τον Άντερσον, κάθε εθνικισμός αντιλαμβάνεται τον χρόνο ως κενό διάστημα που πρέπει να πληρωθεί από την ενιαία και διαρκή δράση του έθνους. Αυτό ονομάζεται «καλειδοσκοπικός» χρόνος, στον οποίο υπάρχει μια πολλαπλή προβολή της σύγχρονης ιδέας του έθνους. Με αυτόν τον τρόπο, η δυναμική της «εθνικοποίησης» του ιστορικού χρόνου είχε στην ελληνική περίπτωση ως αποτέλεσμα πρώτα να γεννηθεί ο πυρήνας του έθνους-κράτους και στην συνέχεια να συγκροτηθεί επιστημονικά η εθνική ταυτότητα. (Anderson, 1997)

Η ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα σημείο ως μια διαδικασία αποσύνθεσης της πολιτικής από την πολιτιστική ταυτότητα του ελληνισμού. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε τις παρακάτω φάσεις:

Ήδη από την εποχή του Πλήθωνα του Γεμιστού, υπήρχε η τάση για την δημιουργία μιας «εμβρυακής» εθνικής ταυτότητας η οποία επί της ουσίας θα είχε στόχο να περιλαμβάνει όσους δεν ανήκαν στους βάρβαρους ειδωλολάτρες της Ανατολής ή στους βάρβαρους χριστιανούς της Δύσης. Τα χαρακτηριστικά αυτής της ταυτότητας θα ήταν επί της ουσίας οι βασικοί πυλώνες της κλασικής εποχής της αρχαίας Ελλάδας: γλώσσα, κλασική παιδεία, κλασικός πολιτισμός. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ο ρόλος της θρησκείας στην διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας αναβαθμίζεται, καθώς το Πατριαρχείο χρησιμοποιεί ως επίσημη γραμμή το ότι η υποδούλωση στους Οθωμανούς ήταν θεία τιμωρία και δοκιμασία. Εκτός των άλλων, ο χωρισμός των κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία γινόταν με βάση τα μιλλέτ, επομένως για να επικυρωθεί η ελληνική εθνική ταυτότητα εκδίδονταν βιβλία που φιλοδοξούσαν να αποδείξουν την βιβλική καταγωγή των Ελλήνων. Ο όρος «έθνος» με την σημερινή έννοια του (ως nation) χρησιμοποιήθηκε πρώτα για να περιγράψει μια ομάδα ατόμων με κοινή γλώσσα και παραδόσεις. Στην ελληνική περίπτωση, ο όρος αυτός αντικατέστησε την λέξη «γένος». (Κιτρομηλίδης, 2000).

Σε ό,τι αφορά τον όρο «Έλληνας»: Στην αρχική του μορφή δήλωνε την επαγγελματική ομάδα, ενώ από την βυζαντινή περίοδο Έλληνες αποκαλούνταν οι ειδωλολάτρες (επομένως μπορεί να γίνει αντιληπτό, γιατί οι όροι Έλληνας και χριστιανός ήταν ασύμβατοι). Αντί γι' αυτό, υπήρχε ο όρος Ρωμιός, μέσα στον οποίο ενυπήρχε τόσο το κομμάτι της θρησκείας όσο και αυτό της βυζαντινής κληρονομιάς. Η ταυτότητα αυτή προκρίθηκε από το ίδιο το Πατριαρχείο έτσι ώστε αφενός να είναι ευδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στους Έλληνες ειδωλολάτρες και στους χριστιανούς Ρωμιούς (γι' αυτό και το ορθόδοξο μιλλέτ, ονομαζόταν Rum μιλλέτ). (Herzfeld, 2002). Η κατάσταση θα μεταβληθεί μετά τον 17^ο αιώνα, όταν ο Θεόφιλος Κορυδαλέας, αναλαμβάνοντας την Πατριαρχική Ακαδημία, θα διδάξει τον νεπλατωνισμό και θα προωθήσει την χειραφέτηση της φιλοσοφίας από την Θεολογία. Ταυτόχρονα, οι διανοούμενοι που έχουν καταφύγει στην Δύση, θα προσπαθήσουν μέσα από την χρήση της καθομιλουμένης γλώσσας, να αναδείξουν γλωσσική συνέχεια και κληρονομιά των λαών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο Δ. Καταρτζής, ο οποίος μέσα από τα γραπτά του, θα υποστηρίξει ότι οι Έλληνες είναι ιστορικοί απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, αν και έχουν διαφορετικούς νόμους και παραδόσεις και θα προσπαθήσει να αναδείξει την μεταξύ τους σχέση. (Κιτρομηλίδης, 2003).

Μαζί με τον Παπαρηγόπουλο, ο έτερος ιστορικός ο οποίος θα επιδιώξει να αποδείξει την ιστορική ενότητα αρχαίου, μεσαιωνικού και νέου ελληνισμού είναι ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Μέσα από μελέτες της λαϊκής παράδοσης αποπειράθηκε να αναδείξει την ιστορική και γλωσσική ενότητα του ελληνικού έθνους από την εποχή του Ομήρου έως και τα νεότερα χρόνια. Η έρευνα του έχει ως αφετηρία την συνοχή που επέδειξε η πολιτισμική παράδοση ανά τα χρόνια και ως εκ τούτου, το πώς η ίδια συντέλεσε στην συνέχεια του ελληνικού έθνους. Θέτει ως επιχείρημα το ότι εφόσον οι παραδόσεις πέρασαν στον βυζαντινό μεσαίωνα ανόθευτες, τότε οφείλει κανείς να θεωρεί ότι ο νέος ελληνισμός έχει ως γενέτειρά του το Βυζάντιο. Σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη που παρουσίαζε το Βυζάντιο ως μια σκοταδιστική περίοδο, ο Ζαμπέλιος, φέρνει μια νέα άποψη η οποία τοποθετεί την ορθοδοξία ως συνεκτικό κρίκο του έθνους, κάνοντας λόγο για «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό». (Ματάλας, 2003)

Η ελληνορθόδοξη πίστη θα διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο μέσα από τα μιλλέτ. Παρά τις συχνά έντονες διαφοροποιήσεις μεταξύ των ομάδων που ανήκουν σε διαφορετικό μιλλέτ, η οργάνωση του ορθόδοξου μιλλέτ και η προσπάθεια ελέγχου του από μια κεντρική εξουσία δείχνει τον καταλυτικό ρόλο που παίζουν για την ομοιογενοποίηση των αρχικά ετερογενών ορθόδοξων

πληθυσμών του μιλλέτ και για τη σταδιακή παράκαμψη του θρησκευτικού στοιχείου ως κυρίαρχης διαφοράς μεταξύ των πληθυσμών διαφορετικών μιλλέτ. Αυτή η αλλαγή, θα αποτελέσει το κεντρικό σημείο μετάβασης από την ορθόδοξη κοινότητα σε μια εθνική. (Κωστής, 2008 στο <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/to-milet-kai-to-ethnos/>). Οι πιο ειδικοί εθνικοί προσδιορισμοί όπως πχ Έλληνες και Βούλγαροι, εξέφραζαν μέχρι τον 18^ο αιώνα τον διαχωρισμό της εργατικής τάξης από τις υπόλοιπες και όχι τόσο την διαφορά της μιας εθνότητας μέχρι το 18ο αιώνα εξέφραζαν, περισσότερο το διαχωρισμό της εργατικής δύναμης παρά τις εθνοτικές διαιρέσεις. Η γλώσσα που μιλούσε κάθε ομάδα, δεν ήταν απαραίτητα κριτήριο διαχωρισμού του κάθε μιλέτ. Όπως παρατηρεί ο Κολλιόπουλος, η ελληνική γλώσσα είχε επεκταθεί σε τόσο μεγάλο βαθμό όπου υπήρχαν ανησυχίες από ανθρώπους της εκκλησίας για τυχόν «ελληνοποίησης» των Βουλγάρων (Κολλιόπουλος, 2003).

Χάρης στην ταύτισή της με την πολιτική, την εθνική ταυτότητα, η πολιτιστική ταυτότητα του ελληνισμού έτεινε να αυτοαναιρεθεί, στο βαθμό που η πολιτική ταυτότητα του ελληνισμού οδηγούσε στην ένταξή του στην ευρύτερη πολιτιστική περιοχή της «Εσπερίας», «του πολιτισμένου κόσμου» της «σύγχρονης εποχής» κλπ. Ταυτόχρονα γίνονται ξεκάθαρα τα δίπολα «ελληνικότητα»- «εξευρωπαϊσμός» και «παραδοσιακότητα» «εκσυγχρονισμό» μαζί με αυτό του «Ρωμιός» ή «Έλληνας». Ωστόσο όλα αυτά τα δίπολα δεν είναι παρά μεταστροφές μιας πολιτισμικής ταυτότητας που ιστορικά είχε αμυντικό χαρακτήρα σε μιας πολιτικής ταυτότητας η οποία θα είχε πιο εξωστρεφή τάση και στάση. (Τσαούσης, 1993).

Οι όροι Ρωμιός και Έλληνας θα συνεχίσουν να δρουν παράλληλα ως όροι ιδιαίτερα στα τέλη του 18ου αιώνα, καθώς παρατηρείται ότι οι εκπρόσωποι του νεοελληνικού διαφωτισμού χρησιμοποιούν στα γραπτά τους όλο και συχνότερα το δεύτερο. Ωστόσο, σε εκείνη την φάση ήταν δύσκολο να προκριθεί απόλυτα ένας μόνο από τους δυο καθώς αποκλείοντας τον άλλον, θα έδινε διαφορετική αφετηρία του ελληνισμού. (Herzfeld, 2002).⁸

---

⁸ Συγκεκριμένα, ο όρος Έλληνας έθετε την αφετηρία στην κλασική Ελλάδα, ενώ ο όρος Ρωμιός τοποθετούσε το σημείο εκκίνησης του ελληνισμού στο χριστιανικό Βυζάντιο με την ταυτόχρονη συνάρτηση της υποδούλωσης από την οθωμανική αυτοκρατορία. Εκεί, γίνεται και πιο ξεκάθαρη η διάσταση ανάμεσα στον χριστιανισμό και στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Herzfeld, M. (2002) *Πάλι δικά μας, Λαογραφία Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.48

Ο Ρήγας, αντιλαμβάνεται την ελληνική εθνική ταυτότητα ως ενιαία, η οποία περιλαμβάνει το σύνολο των πολιτιστικών της αναφορών. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τόσο κατά την προεπαναστατική περίοδο, όσο και αυτήν της δημιουργίας του νέου ελληνικού κράτους μέχρι και την μικρασιατική καταστροφή υπάρχει μια ιδιαίτερα έντονη ταύτιση πολιτιστικής με την εθνική ταυτότητα του ελληνισμού. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για ένα διάστημα 100 χρόνων σχεδόν (1821-1923) η ταύτιση αυτή επέφερε την ενοποίηση του ελληνισμού σε ένα γεωγραφικά και πληθυσμιακά συνεχώς μεταβαλλόμενο ελληνικό κράτος. Φαινόμενα όπως αυτό της διαμάχης των «αυτοχθόνων» και των «ετεροχθόνων» δεν είναι αρκετά ώστε να μπορέσουν να δημιουργήσουν ρήγματα στην ενότητα αυτή. Εξάλλου, μέσα από αυτήν την συλλογική ταυτότητα, θα γεννηθεί το ιδεολογικό ρεύμα της Μεγάλης ιδέας, ο Μακεδονικός αγώνας αλλά ακόμα και οι ανταλλαγές πληθυσμών που θα πραγματοποιηθούν μελλοντικά, θα γίνουν με άξονα την ελληνική, ορθόδοξη ταυτότητα.

Αυτό συνέβη, διότι αν και η ορθόδοξη εκκλησία προωθούσε το πνεύμα της οικουμενικότητας, ώστε να εκφράζει όσο το μεγαλύτερο μέρος πιστών, το μεγαλύτερο ποσοστό αποτελούνταν από Έλληνες. Η θεία λειτουργία τελούνταν στα ελληνικά ενώ και η πλειοψηφία των ανθρώπων της εκκλησίας ήταν ελληνόφωνοι. Στο οργανωτικό κομμάτι της εκκλησίας, το σύνηθες ήταν να εκλέγεται Πατριάρχης ο οποίος άνηκε στην ελληνική εθνική ταυτότητα και οι μορφωμένοι Έλληνες Φαναριώτες παρενέβαιναν ενεργά στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Αν και ελληνόφωνη και «ελληνοκρατούμενη» η ορθόδοξη εκκλησία, λειτούργησε ως ένας υπερ-εθνικός οργανισμός, μη εθνικός οργανισμός που καλλιεργούσε την ενότητα στους κόλπους της, αναπτύσσοντας τη συλλογική χριστιανική ταυτότητα. Ακόμα και ο Κοραΐς όμως θεωρεί τους σύγχρονους του απόγονους των αρχαίων Ελλήνων, κατακρίνοντας ταυτόχρονα την παθητική στάση του κλήρου και της Εκκλησίας. Η στάση του αυτή ως προς τον κλήρο εκφράστηκε και από άλλους Έλληνες διαφωτιστές οι οποίοι προωθούσαν την εκκοσμίκευση με απώτερο σκοπό να ξεφύγουν από την στενό πλαίσιο ταυτότητας που εξέφραζε η θρησκευτική πίστη. (Κολλιόπουλος, 2003).

Κατά την διάρκεια της επανάστασης, οι επικεφαλής οπλαρχηγοί, καλούν στον αγώνα όλα τα καταπιεσμένα στρώματα των χριστιανών ορθόδοξων. Στον αγώνα για την ανεξαρτησία, συμμετείχαν διάφορες εθνότητες εκτός από Έλληνες: Αρβανίτες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Βλάχοι. Ένα από τα σημαντικότερα ερωτήματα που ανέκυψαν ήταν με ποια κριτήρια, οι διαφορετικές αυτές

ομάδες θα έπαιρναν την ιθαγένεια και ποια θα ήταν η ταυτότητα του καινούριου κράτους που θα δημιουργούνταν. (Βόγλη,2007)

Όπως παρατηρεί και ο Γ. Κόκκινος δεν ορίζει ο ελληνισμός την ελληνικότητα, αλλά το αντίστροφο. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται πιο σαφή φαινόμενα όπως ο θρησκευτικός εθνικισμός (ειδικά στην σχέση της Εκκλησίας της Ελλάδος με το υπόλοιπο χριστιανό ορθόδοξο και μη κόσμο), η ραγδαία ανάπτυξη της λαογραφίας εν αντιθέσει με το πενιχρό ενδιαφέρον για την λαογραφία η οποία λογίζεται ως επιστήμη που ερμηνεύει τα κοινωνικά φαινόμενα του ελληνικού χώρου (Κόκκινος, 2003). Οι εκπρόσωποι των επαναστατημένων Ελλήνων προωθούν το ένδοξο αρχαίο ελληνικό παρελθόν για να αιτιολογήσουν τον εθνικοαπελευθερωτικό τους αγώνα και να αφυπνίσουν το υποδουλωμένο έθνος. Αυτό συνέβη καθώς υπήρχε η άποψη ότι αν πραγματοποιούνταν η απαραίτητη σύνδεση των αρχαίων Ελλήνων με των επαναστατημένων Ελλήνων θα έδινε την απαραίτητη αναγνώριση και κατοχύρωση του αγώνα από τους Ευρωπαίους.

Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο επαναστατικός λόγος όπως αυτός είχε αρθρωθεί δεν μπορούσε να εκφράζει συναισθηματικό ή πολιτικό δέσιμο, καθώς το μόνο κράτος που βίωναν καθημερινά ήταν το εχθρικό κομμάτι της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Εξάλλου, οι δεσμοί που εξέφραζαν μέσα από τις επαναστατικές προκηρύξεις, μπορεί μεν να αναφέρονταν στην «πατρίδα» ωστόσο για την πλειοψηφία των επαναστατών, πατρίδα οριζόταν ο τόπος που είχαν γεννηθεί. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο ενοποιητικός παράγοντας ο οποίος ανέλαβε να δημιουργήσει ένα ως επί το πλείστον ομοιογενές σύνολο ήταν η θρησκεία. Η θρησκεία θα αποτελέσει και επίσημα κριτήριο απόδοσης της ιθαγένειας ως κριτήριο στο συνταγματικό κείμενο του 1822. (Βόγλη,2007).

Ο 19^{ος} και ο 20^{ος} αιώνας θεωρούνται ορόσημα για την ταυτότητα του σύγχρονου ελληνισμού, καθώς τότε εμφανίζεται μια κρίση ταυτότητας, μέσα από την οποία ο ελληνισμός καλείται να αναδιαμορφωθεί και να βάλει νέες βάσεις και αναφορικά πλαίσια. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, είναι η μετάβαση από μια πολιτιστική σε μια πολιτική ταυτότητα. Η ελληνορθόδοξη ταυτότητα, η οποία έχει τις καταβολές της από την βυζαντινή εποχή και την Τουρκοκρατία ήταν μια ταυτότητα κατεξοχήν πολιτιστική που σκοπό είχε να οργανώσει και να την ξεχωρίσει από τις υπόλοιπες της αχανούς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε καμία περίπτωση δεν είχε χαρακτηριστικά ομοιογένειας ή ενιαίας εθνικής-πολιτικής ταυτότητας. Η πολιτική ταυτότητα που θα την αντικαταστήσει, φιλοδοξεί να μορφοποιήσει τα υποκείμενα σε ένα καινούριο σύνολο το

οποίο θα εντάσσεται σε ένα ανεξάρτητο εθνικό κράτος.⁹ Το νεοσύστατο κράτος είχε ανάγκη από το δικό του εθνικό αφήγημα, το οποίο θα έπρεπε να είναι τόσο εκτενές και συνεχές όσο και αληθοφανές έτσι ώστε να θεμελιωθεί η ύπαρξη του στο εσωτερικό της χώρας και στα υπόλοιπα κράτη της Ευρώπης. Έτσι επιχειρήθηκε η δημιουργία κάποιων «παλαιοφανών» στοιχείων και όχι τόσο ο μηρυκασμός του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος. Τη δεκαετία του 1830 συμβαίνουν δυο πολύ σημαντικά γεγονότα τα οποία θα επηρεάσουν άρδην την διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας. Αρχικά, η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία ανακηρύσσεται αυτοκέφαλη και καθίσταται ανεξάρτητη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, να υπάρξουν αρκετές αντιδράσεις από μέρος των Ελλήνων καθώς υπήρχε ο φόβος ότι ο ελληνισμός θα αποκοπεί πνευματικά από την Μητέρα Εκκλησία και ως εκ τούτου, ένα μέρος της ταυτότητας του θα κατέληγε στην λήθη. Από την άλλη πλευρά, μέσα στο πλαίσιο εξευρωπαϊσμού και εκδυτικισμού του ελληνικού κράτους, οι φιλελεύθεροι Έλληνες θεωρούσαν ότι ήταν μια απαραίτητη πράξη για να απογαλακτιστεί το νεοσύστατο ελληνικό κράτος από τα κατάλοιπα της σουλτανικής εξουσίας. (Ματάλας, 2003). Το δεύτερο, αφορά την διαμάχη μεταξύ των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων.

Με την πρώτη σύσταση του ελληνικού κράτους το 1830 θα ισχύσει ο διαχωρισμός μεταξύ των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων ο οποίος θα προκαλέσει και την μεταξύ τους διαμάχη. Βέβαια, η αντίθεση ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες χρονολογείται από τα χρόνια της Επανάστασης, ενώ ωστόσο θα κορυφωθεί την περίοδο 1833-43, γεγονός που συνδέεται με την κατάληψη θέσεων και αξιωμάτων στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο. Απέναντι στους ετερόχθονες εκδηλώνεται συχνά η δυσαρέσκεια των αυτοχθόνων είτε για τους θεωρούν ξένους και ανεπιθύμητους είτε γιατί καταλαμβάνουν διοικητικές θέσεις και τέλος γιατί ισχύουν για αυτούς ευνοϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις. Σημαντικό ρόλο συντέλεσε και το ότι οι μεν αυτόχθονες είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, ενώ οι ετερόχθονες μόνο το δικαίωμα του εκλέγειν.

---

⁹ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Τσαούσης: «Ένα κοινωνικό σύνολο που ως τώρα αυτοπροσδιοριζόταν ως ιδιαίτερο πολιτιστικό στοιχείο στα πλαίσια ενός καλειδοσκοπικού κόσμου υποταγμένου σε μια ενιαία πολιτική εξουσία, του αυτοκράτορα ή του σουλτάνου, καλείται τώρα να αυτοπροσδιοριστεί ξανά ως πολιτική μονάδα στα πλαίσια ενός κατακερματισμένου κόσμου ανεξάρτητων εξουσιών, που όμως ισχυρίζεται πως πίσω από τη φαινομενική πολυμέρειά του κρύβει μια ενότητα, ένα σύστημα.» , Τσαούσης, Δ. (1993). *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία, σ. 20.

Κατά την διάρκεια των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης του 1844 και με αφορμή το άρθρο 3 του τότε υπό διαμόρφωση συντάγματος, ξέσπασε πιο έντονα η διαμάχη μεταξύ των δύο αυτών ομάδων. Το συγκεκριμένο άρθρο προσδιόριζε τα τυπικά προσόντα που θα είχε ο Έλληνας πολίτης. Ωστόσο όταν η συζήτηση επεκτάθηκε και στις ιδιότητες που ήταν απαραίτητο να έχει κάποιος για να γίνει δημόσιος υπάλληλος, τα γεωγραφικά όρια των ατόμων που πληρούσαν τις προϋποθέσεις συρρικνώθηκε σημαντικά και ουσιαστικά επιχειρήθηκε ο αποκλεισμός των ετεροχθόνων που είχαν συμβάλει τα μέγιστα στον εθνικόαπελευθερωτικό αγώνα. Αντίθετα, θεωρήθηκε δεδομένη η συμμετοχή των αυτοχθόνων στην Επανάσταση.(στο http://www.fhw.gr/chronos/12/gr/1833_1897/domestic_policy/language/03.html) Ωστόσο ο Ι. Κωλέττης, σε μια προσπάθεια να δώσει την αίσθηση της εδαφικής συνοχής και συνέχειας του ελληνισμού σε μια ομιλία του στο ελληνικό κοινοβούλιο το 1844, θα εκφράσει την άποψη ότι το δίπολο αυτόχθονες και ετερόχθονες επί της ουσίας δεν υπάρχει (ο ίδιος είναι ετερόχθων). Θα κάνει λόγο αντίθετα για μια άλλη έννοια, αυτήν της Μεγάλης Ιδέας. Η Μεγάλη Ιδέα σύμφωνα με τον ίδιο, θα βγάλει τον ελληνισμό από το αδιέξοδο των εδαφικών περιορισμών που του έχουν επιβληθεί. Ελληνισμός θα ορίζεται όπου υπάρχουν και ζουν Έλληνες, σε κάθε γωνιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. (Peckham, 2008)

Το γλωσσικό κριτήριο για να πιστοποιήσει μια κοινή ταυτότητα και συμπεριφορά ήταν αναγκαίο, ειδικά κατά την οργάνωση της διοίκησης του νεοσύστατου κράτους, ενώ ταυτόχρονα θα το διαφοροποιούσε από τις υπόλοιπες εθνότητες. Ωστόσο, το κριτήριο αυτό, απέκλειε μεγάλες ομάδες μη ελληνόφωνων ομάδων, όπως αλβανόφωνους Σουλιώτες, Αρβανίτες, Βλάχους κτλ οι οποίοι υπήρχαν σε όλη την επικράτεια του ελληνικού κράτους. Αυτό οδήγησε σε σταδιακή «αφομοίωση» τους από τον υπόλοιπο πληθυσμό και στην ταυτόχρονη υποτίμηση τους ως ξεχωριστές «τοπικιστικές οντότητες». (Οζκιριμλί, Σοφός, 2008).

Επειδή οι βασικοί πυλώνες πάνω στους οποίους προσπάθησε να στηριχτεί η νέα αυτή ταυτότητα, δηλαδή οι πολιτικές έννοιες του έθνους, του κράτους και του λαού δεν εκπορεύονταν από την πρόσφατη εμπειρία που είχε ο ελληνισμός, πολλές φορές φάνταζε να λειτουργούσε αντιφατικά. Τα κοινωνικά υποκείμενα έρχονταν αντιμέτωπα με διλήμματα ως προς το ποιο ανήκουν και ποιο αποκλείονταν από το καινούριο αυτό σύνολο. Αυτό συνέβαινε διότι μέσα στο πλαίσιο είτε της βυζαντινής είτε της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η ορθόδοξη ταυτότητα λειτουργούσε διαφοροποιητικά και απομονωτικά, εθνοκεντρικά με την ανθρωπολογική έννοια του όρου.

Ταυτόχρονα έκανε την κοινωνική συνοχή ισχυρότερη ενώ ταυτόχρονα γεφύρωνε κοινωνικά διάσπαρτους γεωγραφικούς χώρους. (Τσαούσης, 1993).

Ένα ακόμη κριτήριο που προτάθηκε για να χρησιμοποιηθεί στην απόδειξη της «ελληνικότητας» ήταν το να είχε συμμετάσχει κάποιος στον επαναστατικό αγώνα. Ωστόσο επειδή κάτι τέτοιο αφ' ενός αποδεικνύονταν δύσκολα και αφετέρου οι στάσεις των κατοίκων δεν ήταν σταθερές ως προς την επανάσταση καθ' όλη την διάρκειά της. Παρ' όλα αυτά, το κριτήριο αυτό δεν ίσχυε απόλυτα με αποτέλεσμα να παραχωρηθούν δικαιώματα σε κατοίκους νησιών που δεν συμμετείχαν στην επανάσταση αλλά όχι στους βουλγαρόφωνους οι οποίοι έλαβαν απλώς ευχαριστίες για την συμβολή τους. (Βόγλη, 2007)

Από την έλευση του Όθωνα στην Ελλάδα και ύστερα, η εθνική συνέχεια θα βασιστεί πάνω σε τρεις τομείς: τον ιστορικό, τον κοινωνικό αλλά και τον γεωγραφικό. Σε ό,τι αφορά την ιστορία, η ανάπτυξη των ανθρωπιστικών επιστημών (ιστορία, αρχαιολογία, λαογραφία) στοχεύει στην ανάδειξη της συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαία εποχή μέχρι και τον 19ο αιώνα. Στο κοινωνικό επίπεδο, το κράτος επιστρατεύοντας τους ιδεολογικούς του μηχανισμούς, στοχεύει στην πολιτιστική και πολιτισμική ομοιομορφία του έθνους. Τέλος, στο γεωγραφικό κομμάτι, προωθείται η ενότητα του ελληνισμού, η οποία δεν διχοτομείται και δεν γνωρίζει εδαφικούς περιορισμούς. (Κιτρομηλίδης, 2003).

Από το 1923 και μετά, με την ουσιαστική ταύτιση των γεωγραφικών συνόρων του έθνους και του κράτους, θα υπάρξει μια μεταβολή των όρων, από «έθνος» σε «λαό»¹⁰. Αυτή η μετατόπιση θα πραγματοποιηθεί μέσα από τις παρελθοντικές τραυματικές εμπειρίες οι οποίες στοχεύουν να διαμορφώσουν την ταυτότητα ενός ενιαίου «λαού» με συνείδηση, ο οποίος θα μπορεί να συμμετέχει στους κρατικούς μηχανισμούς και να απολαμβάνει τα προνόμια που του αναλογούν με αυτήν του την συμμετοχή. Χαρακτηριστικό είναι ότι σταδιακά, δεν υφίσταται επίκληση σε

---

¹⁰ Ο Τσαούσης εδώ επισημαίνει ότι σε βαθμό που η πραγματικότητα «λαός» παύει να είναι προβληματική, εμφανίζεται μια νέα διάκριση του ελληνισμού, σε ελλαδικό και εξωελλαδικό, χωρίς καμία αναφορά στο έθνος, το οποίο δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται σε μια πραγματικότητα με ιδιαίτερο ενεργό πολιτικό περιεχόμενο ή κάποια ξεχωριστή σημασία. Ο εξωελλαδικός ελληνισμός περιλαμβάνει σύνολα όπως είναι οι απόδημοι, οι ομογενείς, οι μετανάστες, οι πολιτικοί πρόσφυγες κλπ.

πολιτισμικά στοιχεία, αλλά σε πολιτικά. Η περίοδος αυτή καλύπτει χρονικά από το 1923-1974. (Τσαούσης, 1993).

Ένα κοινωνικό σύνολο που ως τώρα αυτοπροσδιοριζόταν ως ιδιαίτερο πολιτιστικό στοιχείο στα πλαίσια ενός καλειδοσκοπικού κόσμου υποταγμένου σε μια ενιαία πολιτική εξουσία, του αυτοκράτορα ή του σουλτάνου, καλείται τώρα να αυτοπροσδιοριστεί ξανά ως πολιτική μονάδα στα πλαίσια ενός κατακερματισμένου κόσμου ανεξάρτητων εξουσιών, που όμως ισχυρίζεται πως πίσω από τη φαινομενική πολυμέρειά του κρύβει μια ενότητα, ένα σύστημα.

Η ταυτότητα ενός κοινωνικού συνόλου δεν περιορίζεται στην οριζόντια, τη συγχρονική διάσταση, αλλά έχει μια διαχρονική διάσταση. Αυτή, παρατηρείται στην αίσθηση της συνέχειας στον χρόνο και στον χώρο. Ωστόσο, η συνέχεια δεν είναι πάντοτε η ίδια, αλλά προσδιορίζεται ξανά και ξανά από διάφορες γραμμές, οι οποίες άλλοτε συγκλίνουν και άλλοτε απέχουν. Το αποτέλεσμα είναι να ανασυντίθεται κάθε φορά το «εμείς» και το «οι άλλοι» ακριβώς επειδή αυτό αποτελεί το δεδομένο που συνεχώς ανακύπτει στην διαλεκτική σχέση κοινωνικού συνόλου με τον περίγυρό του.

Επομένως, κάθε αναπροσαρμογή αποτελεί ουσιαστικά μια κρίση ταυτότητας, στην οποία η παλιά ταυτότητα καλείται να υποχωρήσει έτσι ώστε να αφήσει χώρο στην νέα. Αυτό μπορεί να γίνει εύλογα φανερό, αν αναλογιστεί κανείς ότι κανένα κοινωνικό σύνολο δεν έχει απόλυτη ομοιογένεια όσες προσπάθειες και αν έχουν γίνει για κοινωνική συνοχή. Ακόμα και στην περίπτωση που είναι εσωτερικά φαινομενικά συμπαγές, κάθε υποσύνολο βιώνει και συνειδητοποιεί κατά διαφορετικό τρόπο τη συνολική ταυτότητα, αλλά και τη δική του ιδιαίτερη υπο-ταυτότητα. (Τσαούσης, 1993).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

2.1 Ιστορικισμός και Σχολική Ιστοριογραφία

Ως ιστορία της ιστοριογραφίας ο Jacques Le Goff ορίζει την «συνιστώσα εκείνης της ιστορικής έρευνας που επιχειρεί να περιγράψει, να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τις αναδιατάξεις του πεδίου της ιστοριογραφίας, της θεωρίας και της φιλοσοφίας της θεωρίας.»¹¹ Προσθέτει ακόμα, ότι οι αναδιατάξεις αυτές εξετάζονται ανάλογα με το κατά πόσο κυριαρχεί ή υποχωρεί το εκάστοτε επιστημονικό παράδειγμα στο οποίο οφείλονται τόσο οι πρακτικές και οι κανόνες παραγωγής της γνώσης, όσο και το είδος της γνώσης αυτής.

Ο Benjamin Stora, Γάλλος ιστορικός, αναφέρει ότι η ιστοριογραφία αλλά και η δημόσια ιστορία διερευνά και ψηλαφίζει το επώδυνο και τραυματικό πολλές φορές παρελθόν. Κατά τον 19^ο αιώνα, ο οποίος ήταν και ο αιώνας εδραίωσης του μαθήματος της Ιστορίας μέσα από τα αναλυτικά προγράμματα της Δυτικής Ευρώπης, ο τρόπος διδασκαλίας της ιστορίας, βρέθηκε πολλές φορές στο επίκεντρο αντιπαραθέσεων. (Κόκκινος, 1998).

Ο Eric Hobsbawm έθεσε τα προβλήματα της «κοινωνικής λειτουργίας του παρελθόντος», ορίζοντας το παρελθόν ως την περίοδο που προηγείται των γεγονότων τα οποία κάποιος θυμάται άμεσα. (Hobsbawm, 1994). Οι περισσότερες κοινωνίες θεώρησαν το παρελθόν ως το υπόδειγμα για το παρόν. Ωστόσο, στο παρελθόν εισχωρούν πολλές φορές η αλλαγή και η καινοτομία. Σύμφωνα με τον Hobsbawm, η καινοτομία σε μια κοινωνία παρουσιάζεται με την μορφή μιας επιστροφής στο παρελθόν: πρόκειται για την ιδέα κρούσης των «αναγεννήσεων».

Το παρελθόν σε μια κοινωνία παύει να θεωρείται υπόδειγμα όταν πια η επερχόμενη καινοτομία είναι κάτι το αναπόφευκτο. Γι' αυτόν τον λόγο παρατηρείται το εξής φαινομενικά αντιφατικό: Όλα τα εθνικιστικά κινήματα αλλά και αυτό του ναζισμού και του φασισμού, κάνουν λόγο για μια νέα τάξη πραγμάτων, καίτοι παρουσιάζονται ως λάτρεις της παράδοσης και της αρχαιότητας. Η αλλαγή την οποία επιθυμούν να φέρουν είναι εν πολλοίς για αυτούς επιβεβλημένη από τα σημεία των καιρών. (Le Goff, 1998).

---

¹¹ Le Goff, J. (1998) *Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη, σ.83.

Ο τρόπος με τον οποίο μελετάται ένα σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας ποικίλλει. Η ιδέα για την μελέτη των σχολικών εγχειριδίων ήρθε πρώτη φορά στο προσκήνιο μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και την ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών. Σκοπός αυτής της μελέτης ήταν να εντοπίσει αν και κατά πόσο υπήρχαν στα σχολικά εγχειρίδια των ευρωπαϊκών και όχι μόνο κρατών, στερεοτυπικές αναφορές και φυλετικές διακρίσεις σε συνδυασμό με ρατσιστικά και υποτιμητικά σχόλια. (Fritzsche, 1992). Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τις καταστροφικές συνέπειες που αυτός επέφερε, το ενδιαφέρον για την μελέτη των σχολικών εγχειριδίων αναζωπυρώνεται, καθώς θεωρείται ότι μέρος των ευθυνών για τα τραυματικά γεγονότα που προηγήθηκαν βαραίνει και το σχολείο αλλά και την ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία. Για τον λόγο αυτό, προωθείται μια αναδιαμόρφωση των βιβλίων της ιστορίας (αλλά και άλλων μαθημάτων) στο πλαίσιο δημιουργίας νέων σχέσεων μεταξύ των λαών, οι οποίες θα βασίζονται στην ειρήνη και στην αλληλοκατανόηση. (1997).

Οι συλλογικές τάσεις απέναντι στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον μπορούν να μπου σε μια βάση επισημαίνοντας τα εξής: Αρχικά, στην ειδωλολατρική αρχαιότητα, ήταν πρόδηλη η υπερεκτίμηση ενός λαμπρού παρελθόντος, συγκριτικά με ένα παρακμιακό παρόν. Προχωρώντας στον Μεσαίωνα, το παρόν είναι εγκλωβισμένο ανάμεσα στο βαρυσήμαντο παρελθόν και στις προσδοκίες για ένα εσχατολογικό μέλλον.¹² Με την έλευση της Αναγέννησης, οι χρονικότητες αυτές αντιστρέφονται και η έμφαση δίνεται αυτή τη φορά στο παρόν, σε μια προσπάθεια επικέντρωσης στην πρόοδο, στο εδώ και τώρα. Το σχήμα αυτό μεταβάλλεται ξανά όταν από τον 19^ο αιώνα και μετά, η πρόοδος στρέφεται αναπόφευκτα προς την κατεύθυνση του μέλλοντος.

Σε ό,τι αφορά τις ιδεολογικές αντιστοιχίες, ο ιστορισμός συμπίπτει με την ανάδειξη και συγκρότηση εθνικιστικών κινημάτων στον ευρωπαϊκό χώρο ήδη από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Οι αντιλήψεις αυτές ανάγουν το κράτος σε εκφραστή της εθνικής βούλησης αλλά και σε ενσάρκωση των διαθέσεων του έθνους. Ο ιστορισμός είχε ως αποτέλεσμα, να αντικατασταθεί η έννοια της παγκόσμιας πλουραλιστικής και πολιτισμικής ιστορίας που είχε προωθηθεί από τους

---

¹² Στην πραγματικότητα η μεσαιωνική εποχή θα καθιλώσει το παρόν ανάμεσα σε έναν αναδρομικό προσανατολισμό (retro-orientation) προς το παρελθόν και ένα μελλοντο-τροπισμό (future-tropisme). Ο όρος αρχαιότητα (antiquitas) είναι συνώνυμος της αυθεντίας (auctoritas) της αξίας (gravitas) του μεγαλείου, της μεγαλειότητας (majestas), στο Le Goff, J. (1998) *Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη, σ.39

Διαφωτιστές, με την ανάγκη μελέτης της ιστορίας των εθνών-κρατών μεμονωμένα και με βασικό άξονα την απόδειξη του έθνους ως φυσική οντότητα μέσα στην πορεία του χρόνου. (Le Goff, 1998).

Ήδη στην Γαλλία του 19ου αιώνα, οι αντιπαραθέσεις σχετικά με το είδος της σχολικής ιστορίας που θα διδάσκονταν αφορούσε την διαμάχη μεταξύ των νοσταλγών του παλαιού καθεστώτος και των υποστηρικτών της Γαλλικής Επανάστασης και όσων αυτή πρέσβευε. Επί της ουσίας, το διακύβευμα της διαμάχης αυτής, για το ποια αναπαράσταση του εθνικού παρελθόντος θα επικρατούσε, αποτελούσε περισσότερο μια αντιπαράθεση κοσμικού κράτους και εκκλησίας, για το ποιος θα είχε τα ηνία της εκπαιδευτικής διαδικασίας. (Κουλούρη, 1988)

Εξάλλου, ας ληφθεί υπόψιν ότι η σχολική ιστοριογραφία αποτέλεσε κομμάτι της εθνικής ιστοριογραφίας κατά το β μισό του 19^{ου} αιώνα έτσι ώστε να διαδραματίσει τον ρόλο ενός μηχανισμού εγχάραξης και δημιουργίας μιας εθνικής ταυτότητας. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, η ίδια η ιστορία ως επιστήμη, αποτέλεσε εφαλτήριο για την ανάδειξη εθνικισμών, μέσα από την επιλεκτική συρραφή γεγονότων του παρελθόντος με το παρόν.

Ο 19^{ος} αιώνας, είναι ένας αιώνας βαθιά διχασμένος. Από την μια πλευρά, υπάρχει η αισιοδοξία λόγω της υλικής και οικονομικής προόδου, ενώ από την άλλη, η απογοήτευση των ατόμων που είδαν τις προσδοκίες τους για μια διαφορετική ζωή μετά το τέλος της Επανάστασης και της Αυτοκρατορίας να διαψεύδονται. Γι' αυτόν τον λόγο, ο ρομαντισμός του 19^{ου} αιώνα, είναι με το βλέμμα στο παρελθόν, αναπολώντας κάτι που ποτέ δεν ήρθε.¹³ Ωστόσο, οι αρχές του 20^{ου} αιώνα, βρίσκουν την ανθρωπότητα σε μια κρίση, η οποία θα έχει ως αποτέλεσμα την μεταστροφή στον τρόπο που αντιλαμβάνεται το παρελθόν, το παρόν αλλά και το μέλλον. (Le Goff, 1998).) Η υπέρμετρη λατρεία και εξιδανίκευση του παρελθόντος, θα αποτελέσει ουσιαστικά την κινητήριο δύναμη των δεξιών αλλά και των φασιστικών και ναζιστικών ιδεολογιών.

Δυο είναι τα προβλήματα που αφορούν άμεσα το ιστορικό παρελθόν είτε ως γενεαλογία είτε ως χρονολογία. Σε ό,τι αφορά το γενεαλογικό κομμάτι, τα άτομα είχαν πάντοτε την ανάγκη να έχει σημείο αναφοράς τους προγόνους του (ρόλο τον οποίο καλούνται να παίξουν οι

---

¹³ Εξάλλου, όπως σωστά παρατηρεί και ο Le Goff, ο 18^{ος} αιώνας, είχε ενδιαφερθεί μόνο για τα ερείπια και την Αρχαιότητα, στο Le Goff, J. (1998) *Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη, σ.42.

μεγάλοι/σπουδαίοι άντρες). Αντίστοιχα, η χρονολογία είναι βασικό κομμάτι για την σημασία του ιστορικού παρελθόντος καθώς σύμφωνα με τον Hobsbawm, «η ιστορία αποτελεί μια προσανατολιζόμενη αλλαγή».

Όπως παρατηρεί ο Γ. Κόκκινος, παρά το γεγονός του ότι οι δεσμοί του εθνικού κράτους έχουν χαλαρώσει λόγω της οικονομικής παγκοσμιοποίησης που προωθείται από υπερεθνικούς θεσμούς (Ευρωπαϊκή Ένωση), η σχολική ιστορία βρίσκεται ακόμα σε στενή σχέση με την εθνικιστική ιδεολογία και έχει ακόμα μεγάλη απόσταση να καλύψει μέχρι να μπορέσει να αντιμετωπίσει το ιστορικό γίνεσθαι ως ένα διαρκή διάλογο του εθνικού με το παγκόσμιο.¹⁴ (Κόκκινος, 1998).

2.2 Ελληνική Ιστοριογραφία και Σχολική Ιστορία

Προκειμένου να γίνουν σαφέστερες οι επιρροές της ελληνικής ιστοριογραφίας, θα ήταν ορθό, να γίνει μια αναδρομή στον 19^ο αιώνα, ο οποίος αποτέλεσε ορόσημο για την προσπάθεια καταγραφής της συνέχειας του ελληνισμού από την κλασική περίοδο, μέχρι και την συγκρότηση του νεότερου ελληνικού κράτους το 1830. Ήταν βασικό, να μπορέσει να υπάρξει μια ιστορική «γέφυρα» η οποία θα έδινε μια κοινή ταυτότητα στους Έλληνες, αναδιαμορφώνοντας το παρελθόν και συνδέοντας το με το παρόν.

Θα μπορούσε κανείς να ξεκινήσει παρακολουθώντας τις ιστορικές αναδιαμορφώσεις της φαντασιακής-ρομαντικής αντίληψης του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται κανείς το έθνος και δίνει βάρος στην νοσταλγική θέαση ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος το οποίο θα αποτελέσει φάρο έμπνευσης στο παρόν και στο μέλλον. Αυτή η ρητορική θα επηρεάσει βαθιά την ελληνική

---

¹⁴ Ακόμη και σήμερα, η λατρεία του παρελθόντος συνάδει με τον κοινωνικό συντηρητισμό, και ο P. Bourdieu την εντοπίζει κυρίως στις κοινωνικές κατηγορίες που βρίσκονται σε παρακμή: «Μια τάξη ή το τμήμα μιας τάξης βρίσκονται σε παρακμή, και άρα στρέφονται προς το παρελθόν, όταν δεν είναι πλέον σε θέση να αναπαράγουν το συνολικό κεφάλαιο μαζί με ολόκληρες τις ιδιότητες που αφορούν την κατάσταση και στη θέση τους», στο Le Goff, J. (1998) *Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη, σ.44.

ιστοριογραφία κατά τον 19^ο αιώνα και θα συμβάλλει τα μέγιστα στην διαμόρφωση μιας εθνικής ταυτότητας αντιφατικής και εύθραυστης.

Αντιφατικής, υπό την έννοια ότι ο ελληνικός εθνικός εαυτός παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως ευάλωτος αλλά ταυτόχρονα ηρωικός, ανδρείος, αλλά παράλληλα ανυπεράσπιστος. Ο ελληνισμός αναδεικνύεται μέσα από τους λόγους των σχολικών βιβλίων ως εξαιρετικά προικισμένος αλλά και αρκετά σημαίνον στο παγκόσμιο γίγνεσθαι.

Πριν από την ίδρυση του νέου, ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, η ελληνική ιστοριογραφία σε σύμπνοια με το πνεύμα που είχε διαμορφώσει το κίνημα του Διαφωτισμού και η επαφή των Ελλήνων διανοητών με τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό, είχε ως επί το πλείστον εκκοσμικευμένο χαρακτήρα και κάλυπτε πολύ σημαντικά γεγονότα της Παγκόσμιας Ιστορίας.¹⁵ Παρ' όλα αυτά, μετά την συγκρότηση του ελληνικού κράτους, επικράτησαν μια σειρά από ιδεολογικές (ανα)ζητήσεις οι οποίες έδωσαν πρόωρο τέλος στην όποια απόπειρα ενασχόλησης με την Παγκόσμια Ιστορία, καθώς πια το κύριο μέλημα ήταν η διαμόρφωση μιας εθνοκεντρικής ιστορίας στην οποία δεν υπήρχε χώρος για άτομα-πολίτες με κριτική σκέψη απέναντι παγκόσμια ροή των γεγονότων. Αναπόφευκτα, ο οικουμενικός χαρακτήρας της ιστοριογραφίας θα περιοριστεί σημαντικά. (Κόκκινος, 2012)

Σύμφωνα με τον Διαμαντούρο, ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα προσδιορισμού της έννοιας της εθνικής συνείδησης στην ελληνική ιστοριογραφία είναι ότι επικρατεί μια Μανχειστικού τύπου προσέγγιση σχετικά με τον ακριβή χρόνο όπου αρχίζει αυτή να υφίσταται: δηλαδή σε μια στιγμή δεν υπάρχει και ξαφνικά υπάρχει. Αυτό δεν είναι μόνο θεωρητικά αδύνατο, αλλά και ιστορικά ανακριβές. Η διαδικασία κατά την οποία αποκτάται η εθνική συνείδηση, είναι δυναμική,

---

¹⁵ Σύμφωνα με τον Γ. Κόκκινο, μερικά από τα σημαντικότερα δείγματα που καταδεικνύουν εναργέστερα το πνεύμα της εποχής είναι τα παρακάτω: α) η μετάφραση, από τον Αλέξανδρο Καγκελάριο το 1750, της δεκαεξάτομης Ιστορίας του Charles Rollin, β) η δημοσίευση το 1759, από τον Γιώργο Κωνσταντίνου, του πρώτου τόμου της Παγκοσμίου ιστορίας της Οικουμένης (Κουλούρη, 1988, σ.36) και γ) το εμβληματικό δωδεκάτομο έργο του Κωνσταντίνου Κούμα Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων (1830-1832), στο Κόκκινος, Γ. (2012). *Η σκουριά και το πνρ: Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορία, τραύματος και μνήμης*, Αθήνα: Gutenberg, σ.439.

δεν πραγματοποιείται από την μια στιγμή στην άλλη και προφανώς περνάει από ορισμένα στάδια μέσα στα οποία διαμορφώνεται η έννοια της «εθνικής συνείδησης».

Ταυτόχρονα, ο Διαμαντούρος προχωράει και σε μια διχοτόμηση αυτού που ορίζεται ως εθνική συνείδηση. Υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο είδη: η παραδοσιακή συνείδηση και η σύγχρονη συνείδηση. Σε αυτό το σχήμα, η σύγχρονη συνείδηση είναι αυτή που ταυτίζεται με την έννοια του έθνους-κράτους. Η παραδοσιακή και η σύγχρονη συνείδηση αποτελούν σε αυτό το σχήμα ένα σύνολο ομόκεντρων κύκλων στο οποίο η μεν σύγχρονη συνείδηση προβλέπει από το άτομο-πολίτη την ταύτιση του στο πολιτικό επίπεδο. Στην παραδοσιακή συνείδηση, το άτομο ταυτίζεται σε πολλαπλά επίπεδα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την απόλυτα κυριαρχική ταύτιση.

Η παραδοσιακή συνείδηση ουσιαστικά καλύπτει από την μεταβυζαντινή περίοδο μέχρι τον Διαφωτισμό. Αφορά κυρίως την πολιτισμική κληρονομιά που άφησε το Βυζάντιο, στην οποία έχουν συνεισφέρει και άλλες πληθυσμιακές ομάδες, εκτός των Ελλήνων. Για τον λόγο αυτό, η παραδοσιακή συνείδηση είναι αρκετά πιο προσιτή, λόγω της καθολικότητας από την οποία διακατέχεται. Ο 18^{ος} αιώνας και η έλευση του ελληνικού Διαφωτισμού, είναι αυτά που θα φέρουν την αλλαγή. Η μεταβολή αυτή έγκειται στο ότι η πολιτισμική κληρονομιά πλέον είναι πια ένα μοναδικό κτήμα των Ελλήνων (αν και δεν χάνει εντελώς την ιδιότητα της να είναι προσιτή σε τρίτους)¹⁶. (Διαμαντούρος, 1993) Φυσικά, η σύγχρονη έννοια της εθνικής συνείδησης είναι η κοσμική έννοια, η έκφραση του κοσμικού κράτους, έννοια που απαιτεί και προϋποθέτει πάνω απ' όλα την ταύτιση με το έθνος-κράτος. Πάνω σε αυτήν την βάση, θα δημιουργηθεί και η επίσημη ελληνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα.

Για τον λόγο αυτό, η ιστορία, βρέθηκε στο κέντρο της επίσημης κρατικής ιδεολογίας και πολιτικής πρακτικής. Η θεωρία της συνέχειας εκφράστηκε καταρχήν με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος με το έργο του «Ιστορία του ελληνικού έθνους» που εκδόθηκε το διάστημα 1860-1874, αποτέλεσε το κύριο επιστημονικό σημείο αναφοράς της ελληνικής

---

¹⁶ Ο Διαμαντούρος επίσης προσθέτει δυο ακόμη χαρακτηριστικά αυτής της νέας εθνικής συνείδησης: την ταύτιση με την αρχαία Ελλάδα και την επιθυμία για απελευθέρωση από τον Τουρκικό ζυγό. Κυρίαρχο όμως χαρακτηριστικό της είναι η απεμπόληση της έννοιας της παγκοσμιότητας και της καθολικότητας, της προσιτότητας και η ιδιοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς από τον Ελληνισμό, στο Διαμαντούρος, Π.Ν.Ι (1993), «Ελληνισμός και Ελληνικότητα», στο: Τσαούσης, Δ. (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία, σ.55.

ιστοριογραφίας για τουλάχιστον έναν αιώνα. (Κιτρόεφ, 2003). Πρώτος εκείνος θα εισάγει την τριχοτόμηση του ελληνισμού σε αρχαίο, βυζαντινό και νεότερο πολιτισμό, υποστηρίζοντας ότι η μεταξύ τους σχέση δεν έχει κενά και είναι αδιάσπαστη. Ταυτόχρονα, θα υποστηρίξει το σχήμα ενότητας-διχόνοιας, υποστηρίζοντας ένα σχήμα διαδοχής από τον δωδεκαθεισμό στην χριστιανοσύνη, από τις πολλές διαλέκτους, στην μια και μοναδική γλώσσα και από την ύπαρξη πολλών και διαφορετικών φυλών, στην δημιουργία του ενωμένου ελληνικού έθνους, καταλήγοντας στο ότι η τελική μορφή της εξελικτικής διαδικασίας του ελληνισμού είναι η πολιτική ενότητα σε ένα μόνο σώμα-έθνος. (Κιτρομηλίδης, 2000) Οι αναπόφευκτες επιμειξίες με άλλες φυλές που έζησαν ή εισέβαλαν στον ελληνικό χώρο δεν αμφισβητούνται από τον Παπαρρηγόπουλο, ωστόσο τονίζει την μεγάλη ικανότητα του ελληνισμού να τις αφομοιώσει και να τις εντάξει, ελληνοποιώντας τις. (Βερέμης, 2003)

Οι πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και το τέλος ουσιαστικά της Μεγάλης Ιδέας και του ελληνικού αλυτρωτισμού το 1922, δεν επηρέασαν παραδόξως την αντίληψη καταγραφής της ιστορίας. Μπορεί μεν, η άνοδος και η διακυβέρνηση της χώρας από το κόμμα των Φιλελευθέρων να ευαισθητοποίησαν μια μερίδα ιστορικών απέναντι σε μια σειρά από κοινωνικά θέματα, ωστόσο δεν δημιούργησε κάποια νέα τάση μακροπρόθεσμα. Ακόμα και η ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος που εισήγαγε την μαρξιστική ιστοριογραφία, δεν κατόρθωσε να επιδράσει σε μεγάλο βαθμό, καθώς δεν μπορούσε να βρει χώρο μέσα στα πανεπιστημιακά ιδρύματα.

Επί της ουσίας, οι θεματικές οι οποίες έχουν βρεθεί στο επίκεντρο εξέτασης της ελληνικής ιστορίας είναι οι εξής: Αρχικά ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας για την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους από το 1821 μέχρι και το 1830. Εν συνεχεία, τα γεγονότα από τον 19^ο αιώνα μέχρι και το 1909 όπου εκδηλώθηκε το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί, με την επιστροφή του Ε. Βενιζέλου από την Κρήτη και της διακυβέρνησης της χώρας υπό την ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων. Στην τρίτη θεματική ενότητα περιλαμβάνονται η μικρασιατική εκστρατεία μέχρι την καταστροφή της Σμύρνης (1912-1922), αλλά και την διαμάχη μεταξύ του Ε. Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου από το 1915 και μετά, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τον εθνικό διχασμό και την δημιουργία δυο κυβερνήσεων, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Η τελευταία ενότητα, αφορά τα γεγονότα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή την συμμετοχή της χώρας, την κατοχή από τις δυνάμεις του Άξονα, μέχρι την απελευθέρωση και την διαμάχη μεταξύ Αριστεράς-Δεξιάς

στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. (Κιτρόεφ, 2003). Αν και οι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με τις παραπάνω θεματικές ενότητες, είχαν να αντιμετωπίσουν κάποιες ήδη παγιωμένες απόψεις σχετικά με διάφορα θέματα, εντούτοις, έγινε γρήγορα φανερό ότι οι καινοτόμες προσεγγίσεις που άνοιγαν στην επιστήμη της Ιστορίας, θα έφερναν αναπόφευκτα αναθεωρήσεις στεγανοποιημένων απόψεων για πολλές από αυτές.¹⁷

Παρά το γεγονός του ότι για παράδειγμα, το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί έφερε πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα, δεν υπήρχαν αρκετές ιστορικές αναλύσεις ως προς την ερμηνεία του. Οι κυρίαρχες δυο είναι οι εξής: Από την μια, οι φιλοβενιζελικές πηγές, υποστήριζαν ότι ήταν μια επανάσταση της αστικής τάξης, στο πνεύμα του εκσυγχρονισμού το οποίο αργότερα θα εξέφραζε με την πολιτική του ο Ε. Βενιζέλος. Από την άλλη, η πιο συντηρητική ανάγνωση και ανάλυση, τόνιζε την ήσσοнос σημασία δυνατότητα του στρατού να μπορεί να επεμβαίνει στην πολιτική ζωή όταν αυτό χρειάζεται.

Μικρό ενδιαφέρον συγκεντρώνει και η μικρασιατική εκστρατεία, παρά το γεγονός του ότι αποτελεί τομή για την ελληνική ιστορία. Η αναθεωρητική άποψη ως προς αυτήν, υποστήριξε ότι ξεκίνησε ως το αποκορύφωμα της ενσάρκωσης της Μεγάλης Ιδέας, από Έλληνες εθνικιστές, με απώτερο σκοπό την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την δημιουργία ενός ελληνικού κράτους με αρκετά εκτενή σύνορα στα οποία θα περιλαμβάνονταν και περιοχές της οθωμανικής Ανατολίας. Η κατάληξη ήταν η στρατιωτική ήττα από τους Τούρκους εθνικιστές του Μουσταφά Κεμάλ, η εγκατάλειψη της Ελλάδας από τους δυτικούς συμμάχους αλλά και βίαια εξαφάνιση των ελληνικών εστιών στη Μικρά Ασία που βρίσκονταν εκεί για αιώνες, καθώς και η δημιουργία πάνω από 1.000.000 προσφύγων που έπρεπε να καταφύγουν στην Ελλάδα. (Κιτρόεφ, 2003).

Με την λήξη του μεσοπολέμου και την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας από τον Ιωάννη Μεταξά με το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου (1936-1941) η ελληνική ιστοριογραφία μπαίνει στο περιθώριο.

---

¹⁷ Μια από αυτές όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Κιτρόεφ, αφορούσε την στάση της ελληνικής ιστοριογραφίας απέναντι στα γεγονότα της ελληνικής επανάστασης του 1821. Η παραδοσιακή αντίληψη υποστήριζε ότι ο αγώνας κατά των Οθωμανών προέκυψε από το εθνικό φρόνημα ενός λαού ομοιογενούς και ως επί το πλείστον ενωμένου. Ωστόσο, αυτό ερχόταν σε σύγκρουση ρητά ή υπόρητα με την έντονη κοινωνική αναταραχή τόσο πριν από την επανάσταση (ρόλος της Εκκλησίας και των κοτζαμπάσηδων) όσο και κατά την διάρκεια, αλλά και στην μετέπειτα διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Επί της ουσίας θεωρείτο δεδομένο το ότι οι Έλληνες υπό το πνεύμα του πατριωτισμού/εθνικισμού έπρατταν με κριτήριο τα δικά τους συμφέροντα.

Τρανταχτή απόδειξη της απομόνωσης της Ελλάδας από την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, αποτελεί το γεγονός του ότι κανένας ιστορικός που μελέτησε τα αυταρχικά και φασιστικά καθεστώτα στην Ευρώπη την δεκαετία του 1930, δεν κατάφερε να κάνει επιτυχείς συγκρίσεις με την ελληνική περίπτωση. Εκτός από αυτό, στην διεθνή βιβλιογραφία, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου.

Από το 1974 μέχρι και την δεκαετία του 1980, έγιναν εκτενέστερες και πολυπληθείς ιστορικές μελέτες σχετικά με την δεκαετία του 1940. Αυτό συνέβη διότι τα βρετανικά και αμερικανικά έγγραφα εκείνης της εποχής αποδεσμεύτηκαν ταυτόχρονα με την κατάρρευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα, ενώ το παράνομο μέχρι τότε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας νομιμοποιήθηκε την ίδια χρονιά.¹⁸ Πέντε μεγάλα συνέδρια έχουν γίνει για την περίοδο αυτή και τα πρακτικά που έχουν εκδοθεί παρέχουν μια σφαιρική εικόνα των διάφορων προσεγγίσεων στα γεγονότα αυτής της ταραχώδους δεκαετίας.

Μεγάλο μέρος αυτών των νέων ιστορικών προσεγγίσεων καταγράφηκαν στο Αντιπροσωπευτικό συλλογικό έργο που επιμελήθηκε ο Δ.Γ Τσαούσης με τίτλο *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, (1983) Αξίζει να σημειωθεί ότι η εισροή νέων προσώπων και ιδεών απορροφήθηκε από τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά ιδρύματα χωρίς δημόσιες τριβές και διαμάχες πράγμα που αντανάκλαται στη συμμετοχή ευρύτατου φάσματος ιστορικών στην πολύτομη *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, το οποίο καλύπτει την περίοδο από το 1821 ως το 1940. (Κιτρόεφ, 2003)

---

¹⁸ Σε ό,τι αφορά τα επιστημονικά έργα που εκπονήθηκαν στην Ελλάδα από το 1950 και εξής συμπεριλαμβανομένης της περιόδου της χούντας των συνταγματαρχών μεταξύ 1967 και 1974, περιορίστηκαν, πεδία που δεν ήταν «ιδεολογικώς ευαίσθητα» όπως ο ελληνικός Αγώνας της ανεξαρτησίας (1821-1828), η ιστορία της ελληνικής Μακεδονίας και το παλαιό ζήτημα της ελληνικής συνέχειας. Το έργο του Παπαρρηγόπουλου ως προς την συνέχεια του ελληνισμού, βρήκε συνεχιστή στον Απόστολο Βακαλόπουλο με το τετράτομο έργο του *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1961-1973. Όπως αναφέρει ο Κιτρόεφ, μετά την κατάρρευση του καθεστώτος, η νομιμοποίηση όλων των πολιτικών κομμάτων μεταξύ αυτών και του Κ.Κ.Ε έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην επιστροφή των ιστορικών από το εξωτερικό, στο Κιτρόεφ, Αλ. (2003). «Συνέχεια και αλλαγή στην σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα* (επιμ. Θάνος Βερέμης), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ.276.

Συνοπτικά, η ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού θα μπορούσε να εξεταστεί υπό το πρίσμα μιας διαδικασίας ενεργούς αποσύνθεσης της πολιτικής από την πολιτιστική ταυτότητα του ελληνισμού. Αν ο Ρήγας θεωρούσε ότι ο ελληνισμός διατηρεί αναπόσπαστο τον πρότερο πολιτιστικό του χαρακτήρα, στην προεπαναστατική περίοδο και σε αυτήν των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων αλλά και της μικρασιατικής εκστρατείας, υπάρχει πλήρης ταύτιση πολιτιστικής με την πολιτική ταυτότητα του ελληνισμού. Αυτή η ταύτιση ουσιαστικά ορίζει τον ελληνισμό με βάση την ελληνικότητα (και όχι το αντίστροφο). Υπό αυτήν την συνθήκη, γίνεται ευκολότερη η διατήρηση μιας ενότητας ενός μικρού εδαφικά ελλαδικού κράτους με ένα εκτεταμένο γεωγραφικά ελληνισμό.

Οι όποιες διενέξεις και διαμάχες, όπως αυτή των ετεροχθόνων και αυτοχθόνων επί της ουσίας δεν θα μπορέσουν να αποτελέσουν σοβαρό εμπόδιο για την ενότητα του ελληνισμού. Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται τόσο από την πλήρη κοινωνική σύμπνοια που επικρατούσε απέναντι σε φαινόμενα όπως η Μεγάλη Ιδέα και ο Μακεδονικός Αγώνας. Ακόμα και μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, η ανταλλαγή πληθυσμών θα γίνει με άξονα το θρήσκευμα, ταυτίζοντας τον ελληνισμό με την ελληνορθόδοξη πολιτιστική ταυτότητα η οποία υπήρξε μακραίωνη και με μεγάλη ανθεκτικότητα.

2.3 Σχολικά εγχειρίδια ιστορίας: Χαρακτηριστικά και Ιδιότητες

Παρά τις όποιες προσπάθειες και κινήσεις απεγκλωβισμού από τις ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες, το μάθημα της Ιστορίας εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία διαμόρφωσης ιδεολογίας, καθώς τόσο το κράτος όσο και η κοινωνία έχουν συμφωνήσει και αποδεχτεί μια ιστορικιστική εκδοχή του επιστημονικού ιστορικού λόγου. Σε αυτήν την εκδοχή έχουν κυρίαρχο ρόλο το εθνικό αφήγημα αλλά και το εναλλακτικό εθνικό-ταξικό ή λαϊκίστικο αφήγημα της αποκλεισμένης μέχρι πρόσφατα από το εθνικό αφήγημα Αριστεράς. Για τον λόγο αυτό άλλωστε το μάθημα της ιστορίας της Ελλάδας βρίσκεται εγκλωβισμένο ανάμεσα στην λογική του άκρατου εθνοκεντρισμού και κομματισμού.¹⁹

Σε κάθε περίπτωση, το σχολικό εγχειρίδιο του μαθήματος της Ιστορίας, αποτελούσε ανέκαθεν πεδίο πολιτικής διαμάχης ακριβώς επειδή σε αυτό έγκειται η ευθύνη τόσο της συγκρότησης όσο και της διατήρησης της συλλογικής μνήμης. (Κόκκινος, 1998). Παρά το γεγονός του ότι η διδασκαλία της Ιστορίας συνεπάγεται την μετάδοση συγκεκριμένων γνώσεων για μια εποχή, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι σε ένα επόμενο στάδιο εξετάζεται το είδος των γνώσεων που περιλαμβάνουν τα εν λόγω εγχειρίδια, καθώς και το κριτήριο μέσα από τα οποία επιλέχθηκαν να καλύψουν συγκεκριμένα γεγονότα. Η ιστορία, πολλές φορές φαντάζει ένα μάθημα φρονηματικού χαρακτήρα, το οποίο βρίσκεται διαρκώς σε διαλεκτική με την «εθνική πολιτική». (Κουλούρη, 1988).

Καταρχάς, το περιεχόμενο του εκάστοτε σχολικού εγχειριδίου είναι αρκετά διαφωτιστικό για την επικρατούσα νοοτροπία της εποχής στην οποία γράφεται και διδάσκεται. Αυτό γίνεται πιο σαφές, αν θεωρήσουμε ότι κάθε σχολικό βιβλίο ιστορίας ουσιαστικά καταδεικνύει το σύνολο εκείνο των ιστορικών γνώσεων και της συλλογικής μνήμης που θεωρούνται απαραίτητο να γίνουν κτήμα των μαθητών/μαθητριών. Εκτός των άλλων, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι όλα τα βιβλία της ιστορίας ανεξαιρέτως, δεν συντάσσονται με γνώμονα τις ανάγκες των παιδιών, αλλά με σκοπό να

---

¹⁹ Ο ακραίος εθνοκεντρισμός στα εγχειρίδια της ιστορίας φαίνεται πρόδηλα από ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα κειμένου Αλέξανδρου Δελμούζου που γράφτηκε το 1936 και αναδημοσιεύτηκε το 1958:

«Η ιστορία, η ιστορική δηλαδή επιστήμη και γενικότερα οι πνευματικές επιστήμες αυτές είναι που δεν μπορεί με κανένα τρόπο να γίνουν, να έρθουν «απ'έξω» παρά πρέπει να βγουν, να πηγάσουν «από μέσα μας» μέσα δηλαδή από την ελληνική συνείδηση και την ελληνική ψυχή.» στο

Κόκκινος, Γ.(1998). *Από την ιστορία στις ιστορίες : Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας , την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας* , Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σ.410

διαμορφώσει και να διαιωνίσει τα αποδεκτά από την κοινωνία στερεότυπα-ή από τις άρχουσες τάξεις αυτής.

Αν λοιπόν ληφθεί ως δεδομένο ότι το σχολικό εγχειρίδιο εκφράζει σε μεγάλο βαθμό τις κυρίαρχες απόψεις της εποχής του, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τόσο τα βιβλία όσο και τα αναλυτικά προγράμματα ιστορίας (τα οποία θα αναλυθούν παρακάτω) έχουν σκοπό να διαμορφώσουν συγκεκριμένες απόψεις και αντιλήψεις για τον εθνικό εαυτό και τον «άλλο». Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο το εγχειρίδιο γίνεται το βασικό εργαλείο της «μεθοδικής κοινωνικοποίησης της νέας γενιάς από την ενήλικη γενιά» (Durkheim στη Κουλούρη, 1987). Αυτή η προσπάθεια, όπως παρατηρεί η Χ. Κουλούρη γίνεται αρκετά ευκολότερη, όταν τα σχολικά βιβλία τίθενται σε απόλυτη ομοιομορφία και βρίσκονται υπό τον έλεγχο της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας. Κάτι τέτοιο γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρο, σε χώρες στις οποίες για την εξέταση του μαθήματος απαιτείται η στείρα αποστήθιση σωρείας πληροφοριών από τον μαθητή, με αποτέλεσμα η ουσία του μαθήματος να χάνεται και η συμβολή διαμόρφωσης απόψεων μέσα από το βιβλίο να είναι πολύ πιο έντονη.

Ένας από τους συνηθέστερους τρόπους για την επίτευξη ενός και μόνο εθνικού αφηγήματος είναι η παρουσίαση της ιστορίας ως αντικειμενική αλήθεια. Για τον λόγο αυτό, παρατηρείται στα βιβλία ιστορίας η χρήση γ' ενικού προσώπου για την αφήγηση των ιστορικών πεπραγμένων. Η χρήση της τριτοπρόσωπης αφήγησης έχει σκοπό την αποστασιοποίηση του γραφόντος από το γεγονός που περιγράφεται, την εδραίωση μιας επίπλαστης αντικειμενικότητας και δημιουργεί έναν παντογνώστη αφηγητή-συγγραφέα. (Κόκκινος, 2003). Η μέθοδος αυτή, δίνει την εντύπωση ότι το κείμενο το οποίο διδάσκεται και διαβάζεται, είναι απόλυτα αμερόληπτο και αντικειμενικό, μακριά από ιδεοληψίες και στερεότυπα. Παρ' όλα αυτά, παρατηρείται το φαινόμενο τα ιστορικά εγχειρίδια να έχουν πολλές φορές χαρακτηριστικά που θα περίμενε κανείς να δει σε ένα λογοτεχνικό έργο: συναισθηματικά φορτισμένες λέξεις, σχήματα λόγου, παρομοιώσεις διανθίζουν το ήδη υπάρχον ιστορικό περιεχόμενο με απώτερο σκοπό να δημιουργήσει ένα εντονότερο βίωμα. (Κόκκινος, 2003)

Όπως παρατηρεί η Άννα Φραγκουδάκη, τα σχολικά εγχειρίδια, αν και είναι έντονα εθνοκεντρικά, χαρακτηρίζονται και από μεγάλο «ευρωκεντρισμό», ο οποίος ουσιαστικά κατατάσσει τον ευρωπαϊκό πολιτισμό σε μια ανώτερη κλίμακα από τους υπόλοιπους. Τα έθνη και οι πολιτισμοί, είτε ρητά είτε έμμεσα κατατάσσονται σε ανώτερα, ικανότερα, με την Ευρώπη να κατακτά

αναμφισβήτητη την πρωτιά. Επί της ουσίας, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός συχνά παρουσιάζεται ως ο ανώτερος ανθρώπινος πολιτισμός. (Φραγκουδάκη, 2013). Το ενδιαφέρον είναι, ότι ο εν λόγω πολιτισμός, δεν ταυτίζεται με ολόκληρη την Γηραιά ήπειρο. Αντίθετα, περιλαμβάνει περιορισμένο αριθμό χωρών, αυτών της βόρειας και δυτικής βιομηχανικής Ευρώπης. Οι λαοί του ευρωπαϊκού Νότου και Ανατολής αυτομάτως αποκλείονται.

Αν και η ελληνική ιστοριογραφία έχει αναπτυχθεί ραγδαία τα τελευταία είκοσι χρόνια, δεν έχουν υπάρξει συμπαγείς εναλλακτικές προσεγγίσεις του ελληνικού παρελθόντος οι οποίες να έχουν την απήχηση αυτών του κυρίαρχου ρεύματος. Παράλληλα, οι όποιες εξελίξεις συμβαίνουν ενίοτε στα εθνικά θέματα (πχ Μακεδονικό) αποδεικνύουν περίτρανα την μεγάλη επιρροή και αντοχή που έχουν τα ιστορικά σχήματα τα οποία διδάσκονται επί σειρά ετών στα ελληνικά σχολεία, στα οποία ουσιαστικά δεν υπάρχει αντίλογος ή μια διαφορετική προσέγγιση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο κυρίαρχος ιστορικός λόγος διαιωνίζεται χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία και αντίσταση, χωρίς σημαντικές αμφισβητήσεις και καθιερώνεται ως η μια και μοναδική ιστορική αλήθεια.²⁰

Τον 19^ο αιώνα το εγχειρίδιο, και κυρίως το αναγνωστικό του δημοτικού σχολείου, μαζί με την Εκκλησία αποτελούσαν-λόγω της απουσίας άλλων μαζικών μέσων ενημέρωσης- τους βασικότερους αγωγούς «επίσημης» ενημέρωσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ωστόσο, δεν είναι σωστό να εξετάσουμε την επιρροή ενός σχολικού εγχειριδίου μονοσήμαντα, αλλά συνδυαστικά με το πόσο διαδεδομένο ήταν το εν λόγω εγχειρίδιο αλλά και τον τρόπο το οποίο διδάσκονταν στην τάξη (κάτι το οποίο δεν μπορεί να εξεταστεί και να μετρηθεί εύκολα όταν αναφερόμαστε σε μια ξεπερασμένη κατά πολύ εποχή).

Ακόμα και στην σημερινή εποχή ωστόσο, όπου έχουμε πολύ περισσότερα στοιχεία για το παρόν και το παρελθόν τα πράγματα δεν έχουν απλοποιηθεί. Οι παράγοντες διαμόρφωσης της κυρίαρχης νοοτροπίας έχουν πλέον πολλαπλασιαστεί θεωρητικά και πρακτικά (σχολείο, Μ.Μ.Ε, κτλ). Για τον λόγο αυτό, εξετάζουμε τον συσχετισμό σχολικής και συλλογικής μνήμης ποιοτικά και όχι ποσοτικά. (Κουλούρη, 1987). Μπορούμε επομένως να θεωρούμε τα σχολικά εγχειρίδια ως

---

²⁰ Αυτό φυσικά βοηθάει στο να κυριαρχεί γενικά η αντίληψη ότι στην επιστήμη και την διδασκαλία της ιστορίας κυριαρχούν απόλυτες αφηγήσεις. Δεν λείπει βέβαια και η «υπερβολική σχετικότητα» όπου αυτή χρειάζεται για να επανεπιβεβαιωθούν οι όποιες εθνικές αλήθειες και να προστατευτούν τα εθνικά συμφέροντα, στο Αβδελά, Έφ. (1997) «Χρόνος, Ιστορία και Εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο» στο Φραγκουδάκη Αν. - Δραγώνα Θ., (επιμέλεια) «Τι είν' η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ.89

αντιπροσωπευτικά μιας συλλογικής νοοτροπίας, αλλά όχι τόσο των χρηστών τους όσο των συγγραφέων τους.

Όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, βασικό μέλημα των Ελλήνων ιστορικών του 19^{ου} αιώνα ήταν να εδραιωθεί το ιστορικό αφήγημα της «εθνικής συνέχειας». Σε αυτό το πνεύμα, τα σχολικά εγχειρίδια, παρουσιάζουν την πορεία του ελληνισμού γραμμικά ως μια αδιάσπαστη πορεία από την αρχαιότητα στην σύγχρονη εποχή. Αυτή η γραμμικότητα ουσιαστικά επιτρέπει την παρουσίαση του ελληνικού έθνους σαν φύσει οντότητα, σχεδόν αιώνια.

Σύμφωνα με την Α. Φραγκουδάκη, η κυρίαρχη εθνική ελληνική αφήγηση έχει τα εξής χαρακτηριστικά: Αρχικά υποβοηθάει την εσωτερίκευση της εθνικής ταυτότητας με το να υπονομεύει την ιδιότητα του συνειδητού πολίτη, καθώς σε όλα τα γεγονότα που περιγράφονται ο ελληνικός λαός παρουσιάζεται ως «παθών», ως λαός «θύμα» του οποίου την μοίρα ορίζουν άλλες δυνάμεις, με αποτέλεσμα εκείνος να μην έχει ποτέ καμία ευθύνη. (Φραγκουδάκη, 2013). Φυσικά, για να εδραιωθεί αυτό το αφήγημα, χρησιμοποιείται η μέθοδος της μερικής αποσιώπησης. Παραλείπονται δηλαδή σε μεγάλο βαθμό οι ευθύνες της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας στην τελική έκβαση των σημαντικών γεγονότων (ειδικά αν αυτά είχαν με κάποιον τρόπο πολύ αρνητική κατάληξη). Η στρατηγική της αποσιώπησης έχει ως αποτέλεσμα την συγκρότηση μιας αφήγησης στην οποία η ελληνική εθνική ομάδα είναι πάντοτε άμοιρη ευθυνών και έρμαιο ανώτερων εχθρικών δυνάμεων που θέλουν να βλάψουν την εθνική της συνοχή.

Εκτός των άλλων, η εικόνα του έθνους στην θέση του διαρκούς θύματος χαρακτηρίζεται από αντοχή στις δύσκολες στιγμές, στην «διατήρηση» των χαρακτηριστικών του που το καθιστούν μοναδικό ήδη από την αρχαιότητα. Θα έλεγε κανείς ότι κοινό σημείο αναφοράς όλων των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας είναι ότι η εθνική κουλτούρα ξεκινάει μέσα από μια «θαυματουργή παρθενογέννηση» της αρχαίας παιδείας, παραλείποντας τις όποιες επιδράσεις άλλων λαών οι οποίες συνέβαλαν τα μέγιστα στην διαμόρφωση τόσο του αρχαίου όσο και του νεότερου πολιτισμού, στο πνεύμα του «μόνοι απέναντι σε όλους».

Αυτού του είδους οι αυτοαναφορές είναι διάχυτες σε όλο το φάσμα της εθνικής αναπαράστασης όπως παρουσιάζεται από τα σχολικά βιβλία. Δεν είναι τυχαίο, ότι ένα από τα πιο συχνά στερεότυπα είναι αυτό της αδικημένης, υποτιμημένης, σύγχρονης Ελλάδας. Σε πληθώρα σχολικών βιβλίων οι Έλληνες παρουσιάζονται ως ένας λαός που λειτουργώντας καταρχήν με άξονα το συναίσθημα, γίνονται έρμαιοι των αδυναμιών τους, δυσκολεύονται στο να διατηρήσουν μεταξύ

τους συνοχή, σύμπνοια και υποφέρουν από τις μεταξύ τους διχόνοιες. Όπως παρατηρεί η Ε. Αβδελά, μια αρκετά συνήθης τακτική των σχολικών βιβλίων είναι η σύνδεση ενός αρνητικού χαρακτηριστικού, με ένα άλλο θετικής σημασίας. Αυτό βοηθάει σε μεγάλο βαθμό όταν μια εθνική ταυτότητα αισθάνεται απειλούμενη. Αντίστοιχα στα σχολικά εγχειρίδια, οι Έλληνες μπορεί να πληρώνουν για τα ελαττώματά τους, αλλά παράλληλα εμφανίζονται «ηρωικοί», «μεγαλόψυχοι», «αποφασισμένοι», «άφοβοι», «έτοιμοι να θυσιάσουν για την πατρίδα και την ελευθερία». (Αβδελά, 1997).

Αυτή η συνεχής εστίαση στον σκληρό πυρήνα μιας ιδωμένης φαντασιακά παράδοσης, ουσιαστικά εμποδίζει τους διάυλους επικοινωνίας προς το θεσμικό πλαίσιο άλλων εκπαιδευτικών συστημάτων διαφορετικών κρατών. Επιπρόσθετα, ακυρώνει την ευρωπαϊκή διάσταση της ελληνικής ιστορίας, περιθωριοποιώντας την, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί ένα δίπολο «περιούσιου έθνους-παγκόσμιας συνομοσίας» εναντίον του. (Κόκκινος, 1998). Το ελληνικό έθνος δηλαδή, παρουσιάζεται αυτούσιο μέσα στον χρόνο, με μια δική του αυτόνομη και αυθύπαρκτη πορεία, χωρίς επιδράσεις, χωρίς δεσμούς με την Ευρώπη, παρά μόνο στο πλαίσιο σχέσεων θύτη-θύματος.²¹

Αν σε αυτό, προστεθεί το ότι οι μόνες επιδράσεις που αναγνωρίζονται στα σχολικά βιβλία είναι από το ρεύμα της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, εμφανίζονται επί της ουσίας ως αντιδάνεια, υπό την έννοια ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός οικοδομήθηκε πάνω και μέσω του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, μπορεί να γίνει πιο ξεκάθαρη η αποσιώπηση των επιδράσεων που ασκήθηκαν πάνω στον ελληνικό πολιτισμό, ώστε να προωθηθεί η έννοια της «πολιτισμικής καθαρότητας». (Φραγκουδάκη, 2013). Αυτό το διαρκές μήνυμα, ουσιαστικά λειτουργεί ως μια κλίμακα

---

²¹ Ο μύθος της «διατήρησης» των εθνικών ιδιοτήτων των Ελλήνων σύμφωνα με την Άννα Φραγκουδάκη, έχει στενή σχέση με την αξιολόγηση των λαών και πολιτισμών. Αυτό συμβαίνει διότι οι λαοί και οι πολιτισμοί που δεν ανήκουν στην δυτική ευρωπαϊκή ζώνη έμμεσα εμφανίζονται χωρίς άξιο λόγο πολιτισμό, με κύριο παράδειγμα την αλλού ρητή και άλλου την υπεραπλουστευμένη έμμεση πληροφορία ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν απολίτιστη, δίχως εμπόριο, τέχνες και γράμματα, στο Φραγκουδάκη, Α. (2013). *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.155.

ταξινόμησης πολιτισμών, από ανώτερους σε κατώτερους, ανάλογα με το αν ασκεί επιρροή ή δέχεται.

Η ίδια η έννοια και η ουσία του πολιτικού ρατσισμού βασίζεται ακριβώς σε αυτό: Η πολιτισμική κληρονομιά, ιστορική πορεία μέσα στον χρόνο, είναι ανώτερη από κάποια άλλη. Γι' αυτόν τον λόγο, υπάρχει μεγάλη συσχέτιση μεταξύ του εθνικιστικού λόγου, των στερεοτύπων που αναπαράγει και της ρατσιστικής ρητορικής. (Miles, 1994). Η εθνική κατηγοριοποίηση βάση «σημαντικότερων» ιστορικών επιτευγμάτων, ή μακροβιότερης παρουσίας στο χρόνο γειτνιάζει με τις απόψεις περί φυλετικής ανωτερότητας, καθώς τόσο η μία όσο και η άλλη οριοθετούν κοινωνικές ομάδες βάση ήδη διαμορφωμένων στερεοτύπων, τα οποία είτε εφευρίσκονται είτε διογκώνονται, ωστόσο σε κάθε περίπτωση υπάρχουν για να προφυλάξουν την εκάστοτε εθνική ομάδα από «αλλοίωση» και ανομοιογένεια. . Στο ερώτημα, γιατί τα ελληνικά σχολικά βιβλία καλλιεργούν το μύθο για την παρθενογέννηση της εθνικής κουλτούρας και επιμένουν στην διατήρηση των «εθνικών» ιδιοτήτων από την αρχαιότητα, η απάντηση μπορεί να δοθεί με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα. Εάν ένας πολιτισμός ο οποίος επηρεάζεται θεωρείται «κατώτερος», «αδύναμος», «μικρότερης σημασίας», τότε είναι απόλυτα λογικό να γίνεται κάθε προσπάθεια άρνησης και αποσιώπησης του μεγάλου ποσοστού επιδράσεων που συνδιαμόρφωσαν τον ελληνικό πολιτισμό. Χαρακτηριστικό επίσης είναι, ότι τα σχολικά βιβλία συνήθως αρνούνται τις ανατολικές επιδράσεις (οι οποίες ήταν και πολυπληθείς), αντιμετωπίζοντας τους νότιους και τους ανατολικούς πολιτισμούς ως εν γένει ήσσονος σημασίας. (Φραγκουδάκη, 2013).²²

Το ίδιο το σχολείο, ως μηχανισμός λειτουργεί μέσα από τις αλληλεπιδράσεις οι οποίες ασκούνται μέσα από τις κυρίαρχες ιδεολογικές συνθήκες. Μέσα από το σχολείο, μεταβιβάζονται πέρα από γνώσεις, αξίες, συνήθειες, απόψεις πάνω σε κοινωνικά, οικονομικά, εθνικά θέματα. Τα σχολεία, σύμφωνα με την Α. Φραγκουδάκη, ενσαρκώνουν την πολιτική φιλοσοφία του πολιτικού συστήματος και οριοθετούν τους άξονες μέσα στους οποίους κινείται και αναπτύσσεται η

---

²² Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι η άρνηση των επιδράσεων δεν είναι μόνο ανιστορικός μύθος. Είναι άρνηση αναγνώρισης της κατωτερότητας που το ευρωκεντρικό στερεότυπο αποδίδει στην Ελλάδα και τον πολιτισμό της. Αυτό έχει άμεση σχέση και με το στερεότυπο του κεντροευρωπαϊκού ρατσισμού που αναπαράγουν τα σχολικά βιβλία, το οποίο στιγματίζει με κατωτερότητα την ελληνική εθνική ταυτότητα, στο Φραγκουδάκη, Α. (2013). *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.155.

κοινωνική δράση. (Φραγκουδάκη, 1985). Για τον λόγο αυτό, η απεξάρτηση του μαθήματος της ιστορίας από την διαδικασία πολιτισμικής παραγωγής της εξουσίας αποτελεί ένα διαρκές και επίκαιρο αίτημα.

2.4 Η παρουσία του ελληνικού «εαυτού» και των «άλλων»

Όπως προαναφέρθηκε, στην ελληνική ιστοριογραφία, το έθνος παρουσιάζεται με άχρονο τρόπο, χωρίς επιδράσεις και «αλλοιώσεις» από ετέρους. Η μοναδικότητα του, αυτό που το καθιστά διαφορετικό και ξεχωριστό του δίνουν ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, το καθιστούν ως κάτι ζωντανό, αιώνιο και συνεχές. Αυτή του ακριβώς η συνέχεια, είναι το κύριο επιχείρημα ως προς την ανωτερότητα του ελληνικού έθνους σε σχέση με τα υπόλοιπα. Η αντοχή στις δύσκολες καταστάσεις, η χρήση χαρακτηρισμών με θετικό πρόσημο εν αντιθέσει με τους αρνητικούς που επωμίζονται οι «άλλοι» είναι όλα μέρος της προσπάθειας ικανοποίησης του εθνικού φαντασιακού, της εδραίωσης μιας συγκεκριμένης εικόνας που όχι μόνο οφείλει το ίδιο το έθνος να έχει για τον εαυτό του, αλλά και τα υπόλοιπα για αυτό. Τα χαρακτηριστικά των γειτονικών λαών, παρουσιάζονται με εξίσου παγιωμένο τρόπο, ως φυσικά και διαχρονικά. Τις περισσότερες φορές είναι εκ διαμέτρου αντίθετα από τα αντίστοιχα ελληνικά, στον βαθμό που χρειάζεται να εδραιωθεί το δίπολο εξύψωσης του εθνικού εαυτού-υποτίμησης του εθνικού άλλου.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της εικόνας του εθνικού «εαυτού» όπως παρουσιάζονται στα βιβλία της ιστορίας είναι συνήθως η ομοιογένεια, η αντίσταση, η αντοχή του ελληνισμού απέναντι στις εξωτερικές δυσκολίες, οι οποίες όχι μόνο δεν κατάφεραν να διασπάσουν την εθνική του συνοχή, αλλά την έκαναν ακόμη ισχυρότερη.²³ Αυτή του ακριβώς η δυνατότητα να διατηρείται ομοιογενής

---

²³ Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά, οι τρεις στιγμές του εθνικού χρόνου, παρελθόν, παρόν και μέλλον, συντίθενται στην εικόνα αυτή πάνω στον κεντρικό άξονα της συνέχειας, με έκδηλα τα σημάδια του μύθου και μιας ορισμένης αντίληψης για την ιστορία που τείνει να καταργεί τον ιστορικό χρόνο. Εξιδανίκευση του παρελθόντος, αμηχανία απέναντι στο παρόν και φόβος για το μέλλον αναδεικνύονται κεντρικά στοιχεία αυτής της εικόνας και επιβεβαιώνουν το ιδίωμα της αμφισημίας, στο Αβδελά, Έφ. (1997) «Χρόνος, Ιστορία και Εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο» στο Φραγκουδάκη Αν. - Δραγώνα Θ., (επιμέλεια) «Τι είν' η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ.55.

στους αιώνες, παρουσιάζεται ως το κυρίαρχο «επιχείρημα» ανωτερότητας του ελληνικού πολιτισμού, μαζί με την εγνωσμένη επίδραση του στην δυτικοευρωπαϊκή σκέψη και κουλτούρα.

Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται μια οντότητα αυθύπαρκτη, με διαχρονική παρουσία, συγκεχυμένα πολιτισμικά όρια και ένα συλλογικό εθνικό υποκείμενο το οποίο από τη μία είναι ομοιογενές αλλά από την άλλη τα όριά του διαρκώς διευρύνονται. Το συλλογικό αυτό υποκείμενο αντιπροσωπεύει μερικά πάγια εθνικά χαρακτηριστικά όπως η γενναιότητα, φιλοπατρία, η αγάπη για την ελευθερία και την δικαιοσύνη. Σημαντικό επίσης είναι ότι αυτά του τα χαρακτηριστικά δεν μεταβάλλονται, ούτε αλλοιώνονται από επιδράσεις τρίτων σε κανένα ιστορικό αφήγημα. Η εθνική οντότητα παρουσιάζεται ως αυτόφωτη διαχρονική. Η παρουσία αυτής της οντότητας εμφανίζεται στα σχολικά εγχειρίδια ως «ελληνισμός» ή ρωμιοσύνη, με τους όρους αυτούς να τοποθετούνται εκτός χρονικών και ιστορικών πλαισίων. Προσδιορίζονται από το αρχαιοελληνικό τους παρελθόν, από τους δυνατούς δεσμούς με την εκκλησία και την ορθοδοξία, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί εκ φύσεως μια σχέση αγάπης με την «πατρίδα» και τον «πολιτισμό». (Αβδελά, 1997).

Στον αντίποδα, ο «άλλος», ανεξάρτητα από την εθνική του ταυτότητα, παρουσιάζεται με τα χαρακτηριστικά του βάρβαρου, του βάνουσου, του αμφιβόλου ηθικής ανθρώπου. Ο «άλλος» είναι ικανός να διαπράξει εγκλήματα πολέμου, θηριωδίες, πράξεις που είναι καταδικαστέες από το κοινό δικαίον αίσθημα. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι ο «άλλος» στρέφεται πάντοτε εναντίον των ασθενέστερων ομάδων, κάνοντας δηλαδή κατάχρηση της δύναμής του, εκμεταλλευόμενος καταστάσεις και έχοντας μηδαμινό σεβασμό για την ανθρώπινη ζωή. Ο τρόπος που χρησιμοποιεί την δύναμή του ο «άλλος» έρχεται σε πλήρη αντίθεση με αυτόν που παρουσιάζεται ο εθνικός εαυτός σε αντίστοιχες καταστάσεις. Για παράδειγμα, η βιαιότητα στις πολεμικές αναμετρήσεις, ισοδυναμούν με πρότυπα αρετής, ανδρείας, γενναιότητας, φιλοπατρίας, ιδιότητες οι οποίες δεν χάνονται ακόμα και σε περίοδο παρατεταμένης ειρήνης και πλήρους απουσίας πολεμικών συγκρούσεων. (Μήλλας, 2001).

Η στατική αυτή παρουσίαση του φαντασιακού τρόπου θέασης του «εαυτού» και του «άλλου» διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο θέασης, τα στερεότυπα για τους γειτονικούς και μη λαούς καθώς και τον βαθμό που αυτοί εν τέλει είναι αποδεκτοί από το κοινωνικό σύνολο. Όπως χαρακτηριστικά προσθέτει ο Η. Μήλλας, *«Η εικόνα του “Άλλου” δεν είναι μια φωτογραφία «είναι μια κατασκευή όπως ένας πίνακας ζωγραφικής, η οποία προδίδει το δημιουργό της. Η εικόνα είναι αυτό που φέρουμε μέσα μας. Δηλώνει τα γνωστικά μας όρια. Η εικόνα του «Άλλου» σχετίζεται με*

την ταυτότητά μας, με τον τρόπο που θέλουμε να είμαστε και αυτό συχνά δηλώνεται με το τι δεν θέλουμε να είμαστε : ο “Άλλος”.»²⁴

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, τα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας, διακατέχονται από το συμβολικό βαρύνον παρελθόν μέσα από το πρίσμα του οποίου αξιολογούνται και κρίνονται σχεδόν τα πάντα: το παρόν, το παρελθόν, ο εαυτός, οι άλλοι. Στην κορυφή της αξιολογικής κλίμακας, τοποθετείται ο ευρωπαϊκός πολιτισμός των χωρών της Βορειοδυτικής Ευρώπης (εν αντιθέσει με αυτές του Νότου και της Ανατολής) με το κυρίαρχο επιχείρημα αναγνώρισης της ανωτερότητας του να είναι η μεγάλη του επιρροή σε άλλους «μικρότερους» πολιτισμούς μέσα από την ραγδαία βιομηχανική και οικονομική του εξέλιξη. Ωστόσο ως έτερο τεκμήριο ανωτερότητάς του παρουσιάζεται η επιρροή που άσκησε σε αυτόν ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός. Έτσι ο ελληνικός εθνικός εαυτός αποκτά την εικόνα και την θέση ενός πολιτισμού «κληρονόμου», καθολικά αναγνωρισμένου.

Το εθνικό αφήγημα της ιστορίας έρχεται να συμπληρώσει την αναγκαία ύπαρξη ενός αμυντικού πλαισίου. Μέσα από αυτό δηλαδή, αναπαράγονται διαρκείς απειλές είτε για την επικινδυνότητα συγκεκριμένων «βάρβαρων» γειτονικών λαών, είτε για τον κίνδυνο επανακατάληψης από «κατώτερους πολιτισμικά» λαούς οι οποίοι αντιπροσωπεύουν διαχρονικές απειλές (πχ Τούρκοι). Οι απειλές αυτές ουσιαστικά λειτουργούν ως το ανεστραμμένο είδωλο της εθνικής ταυτότητας καθώς αντιπροσωπεύουν όλες εκείνες τις ιδιότητες που δεν θέλουμε να είναι κομμάτι του πώς αντιλαμβανόμαστε τον εθνικό μας εαυτό. Η απειλή αυτή όμως εκφράζεται και από τον κίνδυνο της έμμεσης ιδιοτελούς επιρροής των λαών που παρουσιάζονται από την εθνική αφήγηση ως πολιτισμένη, των Ευρωπαίων οι οποίοι αναφέρονται ως «Μεγάλες Δυνάμεις», «Αγγλογάλλοι» κτλ. Η ρητορική περί «διαρκούς απειλής» είναι χρήσιμη, γιατί εδραιώνει αντίστοιχα και την «διαρκή αντίσταση» απέναντι στον εν λόγω κίνδυνο.²⁵ Η αντίσταση εκφράζεται τόσο με τα παλαιά

---

²⁴ Μήλλας, Ηρ.,(2001) , *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων Σχολικά βιβλία - Ιστοριογραφία Λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα* ,Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.16

²⁵ Σύμφωνα με τον Π. Λέκκα, Οι μέθοδοι αυτές αποδεικνύονται αποτελεσματικές και στην αντιμετώπιση της απειλής που αντιπροσωπεύει η άγνωστη αλλαγή, καθώς η ανάπλαση του παρελθόντος λειτουργεί για τα κοινωνικά υποκείμενα ταυτόχρονα ως καταφύγιο και ως πηγή για την ερμηνεία του παρόντος, στο Λέκκας, Π. (1992). «Η εθνικιστική ιδεολογία: παράδοση και εκσυγχρονισμός», Σύγχρονα Θέματα, σ.39.

κατορθώματα των προγόνων, όσο και με την διατήρηση των αρχών και των παραδόσεων που χρονολογούνται σε μια προγενέστερη περίοδο, δίνει έμφαση την πολιτισμική ομοιογένεια αλλά και συνέχεια και αποσιωπά συνειδητά τυχόν εθνικές διαφοροποιήσεις μέσα στο «εθνικό σώμα» οι οποίες θα μπορούσαν να υπονομεύσουν με κάποιον τρόπο το φαντασιακό της απόλυτα εθνικής συνοχής.

Με αυτόν τον τρόπο, γίνεται φανερό ότι (και) στην περίπτωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, η επίσημη ιστοριογραφία, δίνει έμφαση στην εκ φύσεως διαχρονική και αναλλοίωτη παρουσία ενός έθνους που κινείται στον «άχρονο χρόνο» και δεν είναι προϊόν της ίδιας της ιστορίας. Η εθνική μνήμη εδραιώνεται μέσα από αποσιωπήσεις και παραλείψεις οι οποίες έχουν στόχο να μην διαταράξουν τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά αυτής της οντότητας.

Η οικοδόμηση επομένως της εθνικής εικόνας, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αποσιώπηση εκείνων των χαρακτηριστικών και των γεγονότων που θα μπορούσαν να κηλιδώσουν τις αξίες της «ανδρείας», της «γενναιότητας», της «φιλοπατρίας». . Ο M.Ferro εξετάζοντας αυτό το φαινόμενο και κάνοντας μια προσπάθεια εξήγησης του φαινομένου εμφάνισης τακτικών σιωπών στην επίσημη ιστορία, ανέφερε τα εξής: *«Οι σιωπές αυτές συνδέονται άλλοτε με τις απαιτήσεις του κρατικού συμφέροντος της νομιμότητάς του, άλλοτε με την ταυτότητα μιας κοινωνίας και την εικόνα του εαυτού της που θέλει να δώσει, οι σιωπές αυτές ρίχνουν έναν αιδήμονα πέπλο πάνω σε ορισμένα οικογενειακά μυστικά.»*²⁶

Συγκεκριμένα, στο έργο του, ο Ferro, αναφέρει τρεις συγκεκριμένους τύπους αποσιώπησης ιστορικών γεγονότων. Ο πρώτος αφορά την συσκοτίιση θεμελιωδών θεσμών (κράτος, εκκλησία, κόμμα) σε θέματα που αφορούν την καταγωγή τους και τον τρόπο με τον οποίο διαχρονικά αντλούν και εδραιώνουν την νομιμότητά τους απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Η αποσιώπηση αυτή στοχεύει στην αποθάρρυνση κάθε είδους απόπειρας κριτικής στο κύρος και την νομιμότητα τους. Οι θεσμοί αυτοί οφείλουν να παρουσιάζονται (όπως και το έθνος) διαχρονικοί, αδιάρρηκτοι και συνεχείς.²⁷

---

²⁶ Ferro, M. (1999) *Η Ιστορία υπό επιτήρηση, Επιστήμη και συνείδηση της ιστορίας*, Αθήνα: Νησίδες, σ.42.

²⁷ Ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα που αναφέρει ο Ferro είναι αυτό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία εμφανίζεται στα σχολικά εγχειρίδια ως πυλώνας του ελληνισμού, αποσιωπώντας το ότι η νομιμοποίηση της

Η δεύτερη κατηγορία σιωπής, ανάγεται στην αποσιώπηση βίαιων και ακραίων γεγονότων τα οποία διαπράχθηκαν από την εθνική ομάδα του εαυτού, εναντίον του «Άλλου». Ακόμα και αν έχει προηγηθεί μια εξίσου βίαιη πράξη από τον Άλλο, οι θηριωδίες του εθνικού εαυτού οι οποίες θα μπορούσαν να κηλιδώσουν την ιδανική αυτοεικόνα που περιγράφεται στα σχολικά βιβλία, παραλείπονται τεχνηέντως. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, οι πολεμικές πράξεις οι οποίες αφορούν τον εθνικό εαυτό, να απορρέουν από γενναιότητα, αδάμαστο θάρρος, αγάπη για την ελευθερία και καταδεικνύουν βαναυσότητα και βαρβαρότητα (από εκεί όπου πηγάζουν οι πράξεις του Άλλου).²⁸

Τέλος, ο τρίτος τρόπος αποσιώπησης, αφορά στην άρνηση των ατόμων να αποδέχονται τις ταπεινωτικές καταστάσεις που πέρασαν στο παρελθόν, είτε με την μορφή στρατιωτικών ηττών ή αποτυχημένων πολεμικών εκστρατειών, κτλ. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ύλη των σχολικών βιβλίων ιστορίας οι λαοί που κατέκτησαν κατά καιρούς την Ελλάδα, καταλαμβάνουν ένα πολύ μικρό ποσοστό της ύλης και πολύ συχνά παραλείπονται. Σύμφωνα με την Χ. Κουλούρη, ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι «Άλλοι», είναι πολλές φορές πρεσβυωπικός. Οι λαοί που αναπόφευκτα είχαμε αλληλεπιδράσεις, καταλαμβάνουν χώρο στα σχολικά βιβλία μόνο στην περίπτωση που έχουν αντίστοιχες διεκδικήσεις με εμάς, για αυτόν τον λόγο δεν παρουσιάζονται ποτέ ως επιρροές, αλλά ως εχθροί. (Κουλούρη, 2001).

Είναι επομένως ξεκάθαρο, ότι ο τρόπος που αρθρώνεται ο λόγος των σχολικών βιβλίων είναι σε άμεση συνάρτηση με τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται και «βιώνεται» το παρόν, καθώς αυτό είναι που θα δημιουργήσει τις μελλοντικές αναπαραστάσεις του έθνους για το ίδιο και τους άλλους. Το παρελθόν λειτουργεί καταπραϋντικά σε ό,τι αφορά τα λάθη και τις όποιες αδυναμίες του εθνικού εαυτού, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και κριτήριο του μέλλοντος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, η σύγχρονη ελληνική ταυτότητα να είναι αρκούντως αντιφατική, λόγω των

εξουσίας της προέρχεται από τα προνόμια που απορρέουν από το οθωμανικό σύστημα διοίκησης των θρησκευτικών διοικητικών ομάδων (μιλλέτ), οπ. π.

²⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι κανένα βιβλίο ιστορίας δεν αναφέρεται αναλυτικά στα γεγονότα της Άλωσης της Τριπολιτσάς ή στην προέλαση των ελληνικών στρατευμάτων στην Μικρά Ασία και την εχθρότητα που επέδειξαν στους ντόπιους πληθυσμούς, Μαργαρίτης, Γ. (2005), *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ.35.

αντικρουόμενων και πολλαπλών αναπαραστάσεων: από τη μια η έννοια της αρχαιοελληνικής αίγλης και δόξας και από την άλλη αυτή του εκδυτικισμού και εξευρωπαϊσμού.

Όπως παρατηρεί η Εφ. Αβδελά: *«το θα μπορούσε, το θα έπρεπε, και οι συναρτημένες με αυτά στάσεις απέναντι στο παρόν και στο μέλλον εκφράζουν μια ορισμένη αντίληψη του χρόνου και της ιστορίας. Μια αντίληψη που ουσιαστικά καταργεί τον ιστορικό χρόνο καθώς αρνείται την έννοια της αλλαγής, αίροντας την απόσταση ανάμεσα στις ιστορικές περιόδους που συγχρόνως παλινδρομεί ανάμεσα στο γραμμικό, προοδευτικό και μονοδιάστατο χρόνο της εξελικτικής αντίληψης του ιστορικισμού και τον στατικό και κλειστό χρόνο του μύθου».*²⁹

Ένα ακόμη αντιφατικό σημείο το οποίο παρουσιάζεται στα σχολικά βιβλία ιστορίας αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η Ευρώπη. Η στάση του εθνικού αφηγήματος απέναντι σε αυτήν είναι ως επί το πλείστον διττή: Από τη μία, η τεχνολογική, οικονομική και βιομηχανική πρόοδος της Ευρώπης προκαλεί θαυμασμό αλλά ταυτόχρονα πολλές φορές εκλαμβάνονται και ως απειλή. Η απειλή έγκειται πάνω στο ότι μπορεί παλαιότερα μέσα από αυτά τα επιτεύγματα ο εθνικός εαυτός να επωφελήθηκε, ωστόσο οι πολλαπλές πολιτισμικές επιδράσεις που αυτή ασκεί, θεωρούνται κατά κόρον αρνητικές γιατί απειλούν την μοναδικότητα της εθνικής υπόστασης. (Φραγκουδάκη, 1997).

---

²⁹ Αβδελά, Έφ. (1997) «Χρόνος, Ιστορία και Εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο» στο Φραγκουδάκη Αν.- Δραγώνα Θ., (επιμέλεια) «Τι είν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ.61

2.5 Αναλυτικά Προγράμματα Ιστορίας

Εκτός από τα ίδια τα σχολικά εγχειρίδια, σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση του εθνικού εαυτού, διαδραματίζουν τα όργανα διοίκησης, η προσέγγιση του εκπαιδευτικού αλλά και τα αναλυτικά προγράμματα. Τα αναλυτικά προγράμματα ιστορίας, δίνουν την κατευθυντήρια γραμμή στην οποία θα κινηθούν το είδος και το περιεχόμενο των γνώσεων της εκάστοτε διδακτέας ύλης. Για τον λόγο αυτό, ο έλεγχος αυτών από το κράτος θεωρείται μια από τις αμεσότερες και αποτελεσματικότερες μεθόδους επέμβασης στην κοινωνική και πολιτική λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Τα αναλυτικά προγράμματα της Ιστορίας, συνδέονται άμεσα με την αντίστοιχη εκπαιδευτική πολιτική που ασκείται ανά περιόδους, με αποτέλεσμα αναπόφευκτα να επιδρούν άμεσα σε αυτό το κυρίαρχο ιδεολογικό και πολιτικό στίγμα. Με δεδομένο αυτό, είναι φυσικό να δημιουργούνται ενίοτε προβλήματα τόσο στην δομή όσο και στο περιεχόμενο διάρθρωσης των αναλυτικών προγραμμάτων.

Η εργαλειοποίηση του μαθήματος της ιστορίας πραγματοποιείται με τον εξής τρόπο: Στις πρώτες δυο βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος, το μάθημα της ιστορίας παίζει τον ρόλο του υποκατάστατου της εμπειρίας, στην επαναβίωση συγκεκριμένων σημαντικών στιγμών της ιστορίας με σκοπό την γέννηση και διαμόρφωση συγκεκριμένων απόψεων, αντιλήψεων και στάσεων πάνω σε αυτά. Παράλληλα, λειτουργεί ως ανακουφιστικός μηχανισμός για το άγχος που προκύπτει από την αδυναμία πρόβλεψης του μέλλοντος-με αποτέλεσμα να δίνεται περισσότερη βάση στο παρελθόν. Επιπρόσθετα, λειτουργεί ως μηχανισμός διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης, μέσα από την κατασκευή του συλλογικού εθνικού αφηγήματος, ενώ ταυτόχρονα οι γνώσεις που μοιράζεται με τους μαθητές επικυρώνουν αναδρομικά την παροντική κατάσταση. Εκτός των άλλων, λειτουργεί ως μηχανισμός αξιολόγησης της σχολικής επιτυχίας και κατ' επέκταση της κοινωνικής καταξίωσης. (Κόκκινος, 2012).

Μεταπολιτευτικά, έγινε μια προσπάθεια αναθεώρησης των Αναλυτικών Προγραμμάτων. Το μεγαλύτερο αυτό έργο προτάθηκε στο Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμορφώσεως (Κ.Ε.Μ.Ε). (Πολυχρονόπουλος, 1980). Ωστόσο, λόγω διαδικασιών που κράτησαν περισσότερο απ' ό τι ήταν αναμενόμενο και επιμέρους διαφωνιών, τα Αναλυτικά Προγράμματα που εκδόθηκαν, εξακολουθούσαν να είναι εξίσου προβληματικά. (Μαυροσκούφης, 1997)

Σε ό,τι αφορά την διάρθρωση των αναλυτικών προγραμμάτων, αυτά ακολουθούν την λογική της σπειροειδούς μεθόδου. Σύμφωνα με αυτή, η διδακτέα ύλη ακολουθεί επαναλήψεις στους τρεις κύκλους σπουδών (δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο), ενώ ταυτόχρονα τα πεδία γνώσεων αυξάνονται και η έμφαση εστιάζεται σε διαφορετικά σημεία ανάλογα με την εκάστοτε βαθμίδα. (Αβδελά, 1998). Η οργάνωση αυτή των ομόκεντρων-επάλληλων κύκλων, έχει ως σκοπό ο μαθητής να μπορεί να εμπεδώσει το σύνολο του εκπαιδευτικού κύκλου στην βαθμίδα που βρίσκεται. (Κόκκινος, 2012).

Είναι σημαντικό να καταστεί σαφές, ότι τα αναλυτικά προγράμματα ιστορίας διαδραματίζουν μείζονα ρόλο στην διαμόρφωση της ύλης των σχολικών εγχειριδίων. Αυτό συμβαίνει καθώς οι διατάξεις κάθε αναλυτικού προγράμματος έχουν δεσμευτικό ρόλο τόσο για τους συγγραφείς των ιστορικών εγχειριδίων, όσο και για τους διδάσκοντες που καλούνται να καλύψουν ένα συγκεκριμένο αριθμό ενοτήτων.

Κεφάλαιο 3^ο

Μεθοδολογία

Για την μελέτη και διερεύνηση των συγκεκριμένων σχολικών εγχειριδίων, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου (Content Analysis). Το κυριότερο εγχειρίδιο το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την μεθοδολογία της εργασίας αυτής, αποτελεί το *Content Analysis in Communication Research* (1971) του Bernard Berelson, σε συνδυασμό με το *Ανάλυση Περιεχομένου* (2014) του Ανδρέα Κόλλια. Για την πληρέστερη ανάλυση των σχολικών βιβλίων προτιμήθηκε η επιλογή της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, καθώς αυτό θα κάλυπτε τόσο τις δεδηλωμένες (τι δηλώνεται) όσο και της υπόρρητες αναφορές (πώς δηλώνεται) αποχρώσεις των μηνυμάτων που εμπεριέχονται μέσα σε αυτά.

Η ανάλυση περιεχομένου ερευνά αφενός την συχνότητα με την οποία εμφανίζονται ορισμένα μοτίβα στις υπό μελέτη πληροφορίες του κειμένου ενώ παράλληλα, επιτρέπει την κατηγοροποίηση αυτών με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων που θα υποβοηθήσουν τον σκοπό της έρευνας.

Βασικό ερώτημα της εργασίας και της έρευνας όπως αναφέρθηκε, αποτελεί το αν αποτυπώνονται στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας εθνικιστικές και ρατσιστικές αντιλήψεις προκειμένου να γίνει μια επιμέρους κατασκευή της ελληνικότητας. Αν δηλαδή, στην προσπάθεια κατασκευής μιας συγκεκριμένης «ελληνικότητας», δημιουργείται παράλληλα ένα αντεστραμμένο εθνικό είδωλο στο οποίο συγκεντρώνονται όλες εκείνες οι αρνητικές ιδιότητες που ο εθνικός εαυτός αντιμάχεται και πολεμά.

Για την ανάλυση των συγκεκριμένων δυο εγχειριδίων τα οποία θα παρουσιαστούν στην συνέχεια, χρησιμοποιήθηκε ως «παραγωγοί» περιεχομένου (producers of content) όλες εκείνες οι αναφορές που αφορούν τον εθνικό εαυτό (εν προκειμένω την ελληνική εθνική ταυτότητα) και τον εθνικό «άλλο». Ως μονάδα ταξινόμησης (record unit) χρησιμοποιήθηκε η εθνική ταυτότητα (είτε του εαυτού είτε του άλλου). Τέλος, ως σταθερά ροπή (standard grounds) χρησιμοποιήθηκε η αξιολόγηση των εθνικοτήτων (θετική, αρνητική, ουδέτερη).

3.1 Μεθοδολογική διαδικασία

Συγκεκριμένα, μετά την διατύπωση του αρχικού σκοπού της έρευνας και των επιμέρους της ερωτημάτων, πραγματοποιήθηκε μια επιμέρους μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας η οποία θα έδινε τις κατευθυντήριες οδούς που σκοπεύω να αναδειχθούν. Εν συνεχεία, προέβην σε μια διαμόρφωση συγκεκριμένων κατηγοριών-μοτίβων στα οποία έγινε η σχετική αποδελτίωση με βάση τις επιμέρους αναφορές των κειμένων, προσπαθώντας να καταγραφεί όσο το δυνατόν πληρέστερα το συγκείμενό τους. Με τον τρόπο αυτό, προέκυψε το παρακάτω οριστικό επαγωγικό σύστημα κατηγοριών με το οποίο έγιναν οι αναλύσεις.

Οι κατηγορίες ανάλυσης περιεχομένου για τα εγχειρίδια που εξετάστηκαν ήταν οι εξής:

1. Κατηγορία «Εθνικός Εαυτός»

- Ο ελληνισμός ως συνέχεια.-Πολιτισμική υπεροχή του εθνικού εαυτού
- Ο εθνικός εαυτός ως θύμα
- Ο εθνικός εαυτός ως θύτης (επιτιθέμενος)
- Πολεμική δεινότητα-Γενναιότητα στην μάχη
- Ο εθνικός εαυτός και η Ορθοδοξία
- Σχέσεις εθνικού εαυτού με άλλους (Μακεδονικό)
- Χαρακτήρας-Συμπεριφορά Τούρκων
- Βούλγαροι και Εθνικός Εαυτός

3.2 Το δείγμα των εγχειριδίων:

Υλικό της έρευνας αποτέλεσαν τα ελληνικά σχολικά βιβλία «Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας» της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Γενικής εκπαίδευσης της περιόδου 1982 -2007 τα εξής:

1. Κουλικούρδη, Γ. (1982), *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία: από τον 15ο αιώνα μ.Χ. ως σήμερα*, για την Γ τάξη του Γυμνασίου, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
2. Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ. (2007), *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας, Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Το συγκεκριμένο δείγμα επιλέχθηκε για τους εξής λόγους: Αρχικά, προτιμήθηκε μια σύγκριση μεταξύ δυο σχετικά πρόσφατων σχολικών εγχειριδίων, παρά ενός αρκετά παλαιότερου με ένα πιο σύγχρονο. Παράλληλα, αποκλείστηκαν τα σχολικά εγχειρίδια τα οποία εκδόθηκαν την περίοδο της επταετίας 1967-1974 με την λογική ότι θα έχουν ούτως ή άλλως αρκετές ιστορικές στρεβλώσεις λόγω του καθεστώτος της χούντας των συνταγματαρχών. Αντίθετα, θεωρήθηκε πιο γόνιμη η ανάλυση ενός εγχειριδίου από τα πρώτα που χρησιμοποιήθηκαν στην Μεταπολίτευση, έτσι ώστε να αναλυθεί εάν και κατά πόσο εμπεριέχει μια πιο διαλλακτική και απαλλαγμένη από στερεότυπα ματιά. Ταυτόχρονα, επιλέχθηκε ένα βιβλίο σύγχρονο, το οποίο διδάσκεται μέχρι και σήμερα έτσι ώστε να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για τον τρόπο που διαρθρώνεται το ιστορικό αφήγημα στα σημερινά σχολικά ιδρύματα.

Κουλικούρδη, Γ. (1982), *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία: από τον 15ο αιώνα μ.Χ. ως σήμερα*, για την Γ τάξη του Γυμνασίου, Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο διδάχτηκε στις σχολικές αίθουσες την περίοδο 1976-1984 και αντικατέστησε μετά το 1974 το βιβλίο των Α. Ματαράση και Σ. Παπασταματίου, Ιστορία των νεωτέρων και νεωτάτων χρόνων.

Χαρακτηριστικό του εγχειριδίου αυτού, είναι ότι η ιστορική αφήγηση δεν είναι τόσο εθνοκεντρική. Τα γεγονότα τα οποία περιγράφονται, έχουν φυσικά άξονα την Ελληνική Ιστορία, ωστόσο παρατηρείται μια προσπάθεια συσχετισμού των εθνικών εξελίξεων με τις αντίστοιχες του εξωτερικού. Ο λόγος παραμένει ακαδημαϊκός, η γλώσσα (πλέον) δημοτική, ενώ σε ορισμένα σημεία παρατηρούνται ορισμένα λογοτεχνικά σχήματα λόγου (κυρίως όταν γίνεται αναφορά σε συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές του ελληνισμού. Το βιβλίο έχει αρκετά κεφάλαια που ασχολούνται με την τέχνη και την αρχιτεκτονική, ωστόσο εντύπωση κάνει η πλήρης απουσία ιστορικών πηγών. Το βιβλίο έχει πληθώρα εικόνων πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών και αρκετών χαρτών, χωρίς ωστόσο να γίνεται περαιτέρω ανάλυση αυτών.

Τα περιεχόμενά του εκτείνονται σε 332 σελίδες και διαιρούνται σε πέντε μέρη:

- α) Από το 15ο αιώνα μ.Χ. ως την ειρήνη της Βεστφαλίας (1648),**
- β) Από τη Συνθήκη της Βεστφαλίας ως την ειρήνη των Παρισίων (1648-1815),**
- γ) Η Ελληνική Ιστορία από τα μέσα του 17ου αιώνα ως την ίδρυση του Ελληνικού κράτους (1832),**
- δ) Από την ειρήνη των Παρισίων ως την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου (1815-1914)**
- ε) Από την έναρξη του Α Παγκοσμίου πολέμου ως την εποχή μας.**

Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ. (2007), *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας, Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Το εγχειρίδιο Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη για τη Γ τάξη του Λυκείου συντάχθηκε από μια συγγραφική ομάδα της οποίας μέλη είναι και πανεπιστημιακοί καθηγητές Ι. Κολιόπουλο, Κ. Σβολόπουλο, Ε. Χατζηβασιλείου, από το σχολικό σύμβουλο φιλολόγων Θ. Νημά και από τον εκπαιδευτικό δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης Χ. Σχολινάκη-Χελιώτη, Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα) για τη Γ τάξη Γενικού Λυκείου και Δ τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας, το οποίο συνεγράφη κατόπιν ανάθεσης, μετά την εσπευσμένη απόσυρση, το 2002, του βιβλίου του Γ. Κόκκινου, Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου.

Στην αρχή κάθε ενότητας υπάρχει ένα εισαγωγικό σημείωμα το οποίο επεξηγεί περιληπτικά το κεφάλαιο, ενώ η κεντρική τριτοπρόσωπη αφήγηση, διανθίζεται με παραθέματα, πίνακες ζωγραφικής, γελοιογραφίες κ.α.

Τα περιεχόμενά του εγχειριδίου δομούνται ως εξής:

A) Η Ευρώπη και ο κόσμος τον 19ο αιώνα (1815-1871)

B) Από τον 19ο στον 20ό αιώνα (1871-1914)

Γ) Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος και οι άμεσες επιπτώσεις του,

Δ) Η Ευρώπη και ο κόσμος κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου

Ε) Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος

ΣΤ) Ο μεταπολεμικός κόσμος

Ζ) Πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα από την περίοδο του ρομαντισμού έως τις αρχές του 21ου αιώνα

3.3 Ανάλυση κατηγοριών

3.3.1 Ο ελληνισμός ως συνέχεια-Πολιτισμική υπεροχή του ελληνικού πολιτισμού

Τόσο στο ένα εγχειρίδιο, όσο και στο άλλο, ο ελληνισμός παρουσιάζεται ως κάτι ενιαίο και αδιάσπαστο μέσα στο χρόνο του οποίου η υπεροχή του συγκριτικά με τους υπόλοιπους πολιτισμούς οφείλεται και στην μακραίωνη παρουσία του στον κόσμο. Ταυτόχρονα, παρουσιάζεται ως φορέας προόδου και γενεσιουργός αιτία δημιουργίας άλλων πολιτισμών, όπως ο Ευρωπαϊκός:

«Οι μεγάλοι λόγιοι της εποχής των Παλαιολόγων, έφυγαν για πάντα στην Ιταλία και εκεί, όπως έχουμε αναφέρει, βοήθησαν στην πρόοδο της ανθρωπιστικής κίνησης. Εκεί μετέφεραν το μίσος κατά του τυράννου, την ακτινοβολία του βυζαντινού πολιτισμού, την αγάπη στην κλασική κληρονομιά. Από αυτούς προήλθε η πνευματική ηγεσία του ελληνισμού της διασποράς» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 101-102).

Όπως βλέπουμε, το εγχειρίδιο παρουσιάζει την βυζαντινή κληρονομιά ως συνέχεια του ελληνισμού, που μετέφερε το πνευματικό της φως στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η σχέση του με την αρχαία ελληνική κουλτούρα και την βυζαντινή φαίνεται και στα δυο παρακάτω αποσπάσματα του βιβλίου της Γ. Κουλικούρδη:

«Ο πολιτισμός αυτός (σ.σ. ευρωπαϊκός) έχει τις ρίζες του όπως είναι φυσικό στην παράδοση των ευρωπαϊκών λαών και αυτό του δίνει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του, βασίστηκε όμως στον

ελληνορωμαϊκό και στον βυζαντινό πολιτισμό. Από την αρχαία Ελλάδα πήρε την πίστη στην αξία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, τις καλλιτεχνικές και πολιτικές αντιλήψεις, την αγάπη για την ελευθερία και την επιστήμη, την εμπιστοσύνη στην δύναμη του ανθρώπινου μυαλού, στη σημασία της παιδείας.» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 6).

«Ο ελληνικός λαός έμεινε μετά την υποταγή του μόνος, όπως αναφέραμε αλλά όχι ακαθοδήγητος. Πίσω του υπήρχε ο πολιτισμός πολλών αιώνων: ο αρχαίος ελληνικός και ο κοντινός βυζαντινός με τους παλιούς και τους τελευταίους αγώνες, με τα παλιά και νεώτερα πολιτιστικά επιτεύγματα.» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 103).

Ταυτόχρονα, η ελληνική συνέχεια, εγκαθίσταται σαφής μέσα από την ανάγκη των Ελλήνων να μελετήσουν το παρελθόν τους και να έρθουν σε επαφή με το παρόν που βίωναν:

«Μόνοι των οι Έλληνες εφρόντιζαν διά την παιδείαν, η οποία εσυνίστατο

εις το να μανθάνουν τα κοινά γράμματα και ολίγην αριθμητικήν ακανόνιστον {...}.

Όλα αυτά εγίνοντο εν τω σκότει και προφυλακτικά από τους Τούρκους»

(πηγή, Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 340).

Η κατασκευή του ελληνικού εαυτού στα εγχειρίδια πολλές φορές αντιπαραβάλεται σε σχέση με την αντίστοιχη εθνική ταυτότητα η οποία παρουσιάζεται ως παραμορφωτικό του είδωλο (εν προκειμένω την τουρκική). Η εθνοκεντρική αυτή αφήγηση χαρακτηρίζει τους Έλληνες ως φορείς φωτός εν αντιθέσει με τους Τούρκους οι οποίοι συμβολίζουν τον σκοταδισμό. Μάλιστα, η πολιτιστική τους κληρονομιά από τους προγόνους τους τους δίνει στρατιωτικό προβάδισμα και τους καθιστά γενναίότερους στο πεδίο της μάχης:

«Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του αγώνα (χριστιανικός και εθνικός εναντίον των Τούρκων) και το γεγονός πως πολεμούσαν οι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων στις ίδιες εκείνες θέσεις όπου έγιναν τα μεγάλα κατορθώματα, συγκίνησε τους ευρωπαϊκούς λαούς και προκάλεσε μεγάλο φιλελληνικό ρεύμα.» , (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 21).

Στο εγχειρίδιο της Κουλικούρδη παράλληλα, ο εθνικός εαυτός προσωποείται, αποκτά ανθρωπομορφική υπόσταση και παρομοιάζεται με έναν άνθρωπο ο οποίος έχει υποφέρει ανά τους αιώνες, ωστόσο, ακόμη και την ύστατη στιγμή θα συνεχίσει να προσφέρει στην ανθρωπότητα τα μέγιστα.

«Ο ελληνικός λαός είναι ένας λαός παλαιός και βασανισμένος, διαθέτει όμως μια απίστευτα νεανική ζωτικότητα και μια μεγάλη φυσική εξυπνάδα. Μπορεί να προσφέρει πολλά και στην επιστήμη και στην προκοπή. Ίσως μάλιστα, αν δεθεί ουσιαστικά και δημιουργικά με την πολιτιστική του παράδοση, θα μπορέσει να χαρίσει ακόμη μια φορά στην ανθρωπότητα την ανανεωμένη πίστη στον Άνθρωπο και στις μεγάλες αξίες της ζωής, που η εποχή μας με τόση αγωνία αναζητά» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 332).

«Ο ελληνισμός έχασε την πολιτική και πνευματική ηγεσία του κόσμου (...) Κι όμως είχε ο λαός αυτός, ο ελληνικός, τόση βιολογική δύναμη μέσα του, που ακιστρώθηκε στη γη του και κατόρθωσε να επιζήσει και να οργανωθεί ξανά και δεν έχασε ποτέ την ελπίδα για την ελευθερία και δεν έπαψε ποτέ να αγωνίζεται για αυτήν» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 101).

Ταυτόχρονα, στο βιβλίο της Γ' Λυκείου, παρουσιάζεται η διαφορά της εθνικής αφύπνισης των Ελλήνων, συγκριτικά με τους υπόλοιπους:

«Το εθνικό κίνημα των Ελλήνων, που ήδη εξετάστηκε, υπήρξε πρότυπο και για τους άλλους λαούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Με καθυστέρηση, μικρότερη ή μεγαλύτερη σε σύγκριση προς αυτό, τα εθνικά κινήματα των λαών της περιοχής στηρίχτηκαν στην αναζήτηση ανάλογων καταβολών, έπλασαν το ιστορικό τους παρελθόν και πρόβαλαν το όραμά τους για το μέλλον, αναζήτησαν και όρισαν την ταυτότητά τους, τους «άλλους» και τους αντιπάλους». (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 63)

Η προσωποποίηση του ελληνικού λαού, μέσα από πληθώρα χαρακτηριστικών (παλαιός, βασανισμένος) αλλά και ως ένας λαός που παρά τις δυσκολίες αποπνέει «νεανική ζωτικότητα», είναι έξυπνος, καθιστώντας τους μαθητές/τριες «μάρτυρες» και κληρονόμους της εθνικής αυτής ταυτότητας. Ταυτόχρονα, δίνει στον εθνικό εαυτό ουσιαστικές έμφυτες ιδιότητες. Με αυτόν τον τρόπο στηρίζεται και διασφαλίζεται η συνέχεια και η ομοιογένεια που επιδιώκει να διαιωνίσει το συγκεκριμένο εγχειρίδιο.

3.3.2 Ο εθνικός εαυτός ως θύμα

Στην αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων των εξεταζόμενων περιόδων ο εθνικός «εαυτός» παρουσιάζεται να έχει δεχτεί όλες τις μορφές της βίας, από την άμεση σωματική, μέχρι την λεκτική, καθώς και κάθε είδους καταπάτηση της προσωπικότητάς του και των δικαιωμάτων του.

Η πρώτη κατηγορία βίας που περιγράφεται από τα σχολικά εγχειρίδια, είναι αυτή των διαδοχικών ακραιοτήτων, σφαγών, επιθέσεων σε άμαχο πληθυσμό. Οι Τούρκοι παρουσιάζονται ως ένας λαός εκδικητικός ο οποίος αρέσκεται στο να προκαλεί πόνο και δυστυχία στους υποδουλωμένους Έλληνες.

«Οι σποραδικές σφαγές και συλλήψεις εξελίχθηκαν σε φοβερή τρομοκρατία στην Κωνσταντινούπολη και τις μεγάλες πόλεις» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 204).

Ταυτόχρονα, και στα δύο εγχειρίδια περιγράφονται με μεγάλη γλαφυρότητα μεγάλες καταστροφές όπως αυτές στην Χίο και στα Ψαρά:

«Ο τουρκικός στόλος έφτασε στο νησί, έφερε στρατό από τη μικρασιατική παραλία και κατέπνιξε την επανάσταση. Ύστερα, αφού αφόπλισαν τους κατοίκους με την υπόσχεση της αμνηστίας οι Τούρκοι έκαναν μια φοβερή σφαγή και λεηλασία στο πλούσιο εμπορικό νησί. Από τους 100 χιλιάδες κατοίκους κάπου 70 χιλιάδες σφάχτηκαν και αιχμαλωτίστηκαν. Η τρομερή σφαγή της Χίου προκάλεσε την αγανάκτηση όλης της Ευρώπης» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 217).

«Μια τέτοια καταστροφή πρωτοφανούς αγριότητας υπήρξε η καταστροφή της Χίου, τον Απρίλιο του 1822 και η ανηλεής σφαγή των κατοίκων της {...}. Από τους 100.000 κατοίκους περί τους 30.000 σφαγιάστηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν. Το πλούσιο νησί παραδόθηκε στις φλόγες από τους Τούρκους, η αγριότητα των οποίων προξένησε αλγεινή εντύπωση σε όλο τον πολιτισμένο κόσμο της εποχής. Η σφαγή της Χίου ξεσήκωσε κύμα φιλελληνισμού σε όλο τον κόσμο» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ' Λυκείου, 26-27).

Παράλληλα, αναφέρονται με μεγάλη λεπτομέρεια οι βαρβαρότητες των Τούρκων προς μεγάλες προσωπικότητες της επανάστασης όπως ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε'.

«Ο σουλτάνος διέταξε να αποκεφαλιστεί ο Μ. διερμηνέας Κωστάκης Μουρούζης και την ημέρα του Πάσχα (10 Απριλίου 1821) συνέλαβε και κρέμασε ύστερα από φοβερούς εξευτελισμούς, του πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ στην κεντρική πόρτα της αυλής του πατριαρχείου. Σφαγές έγιναν και στη Σμύρνη και στην Αδριανούπολη, όπου κρέμασαν τον πρώην πατριάρχη Κύριλλο Στ΄» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 204).

«Ο σουλτάνος έκρινε πως ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ δεν ήταν ξένος προς την επανάσταση των Ελλήνων και ότι δε χρησιμοποίησε την εξουσία του να συγκρατήσει τους Έλληνες. Διέταξε τον απαγχονισμό του (Απρίλιος 1821) και επέτρεψε τη σφαγή πολλών επιφανών Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και άλλων κέντρων της αυτοκρατορίας» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 24-25).

Αλλά οι βιαιότητες των Τούρκων δεν περιορίζονται στην αφήγηση των βιβλίων σε ο,τι αφορά μονάχα την ελληνική επανάσταση. Επανερχονται με εκτενείς περιγραφές στην περίπτωση της Μικρασιατικής εκστρατείας:

«Πηγή: Ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος: {...} Η πλατεία ήταν γεμάτη από εκατοντάδες μουσουλμάνους. Άρπαζαν τον μητροπολίτη και κακοποιώντας τον πήγαν ως το μαγαζί του Ισμαήλ, ενός Λεβαντίνου κουρέα. Εκεί έντυσαν τον Χρυσόστομο με την άσπρη μπλουζα του κουρέα και το πλήθος άρχισε να τον χτυπάει και να τον προπηλακίζει. Βγήκαν μαχαίρια και ο όχλος έπεσε πάνω του. Προτού πεθάνει, ο μητροπολίτης ακρωτηριάστηκε φρικτά. Μια πηγή αναφέρει ότι ένας Τουρκοκρητικός, στον οποίο ο Χρυσόστομος είχε κάνει κάποτε μια χάρη, τον συμπόνεσε κι έβαλε τέλος στην αγωνία του με τέσσερις πυροβολισμούς» (Michael Llewellyn Smith, Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μ. Ασία, 1919-1922, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 533-534» (Κολιόπουλος, κ.α., 2007, Γ Λυκείου, 91-92).

Σε αυτήν την πηγή που παρατίθεται στο σχολικό εγχειρίδιο, φαίνεται ξεκάθαρα η πρόθεση του συγγραφέα να καταδείξει αφενός τον βασανισμό, τον προπηλακισμό αλλά και τον εξευτελισμό ενός θρησκευτικού προσώπου (και άρα σημαντικού συμβόλου για τον ελληνισμό). Γίνεται χρήση του δυαδικού, αντιθετικού σχήματος (πλήθος-μητροπολίτης, πολλοί εναντίον ενός), ενώ και για την περιγραφή των μουσουλμάνων χρησιμοποιείται ο όρος όχλος. Είναι χαρακτηριστικό ότι η περιγραφή είναι αρκετά λεπτομερής ακόμα και στον τρόπο που μητροπολίτης ξεψύχησε, ώστε να δοθεί όσο πιο παραστατικά και έντονα η εικόνα θανάτου ενός χριστιανού από το οργισμένο μουσουλμανικό πλήθος.

Πέρα όμως από την σωματική/άμεση βία, ο εθνικός εαυτός κατά την σχολική αφήγηση υφίσταται αφαίρεση της δικαιωματικής του ιδιοκτησίας, εδαφική συρρίκνωση και οικονομικό μαρασμό καθώς και κάθε είδους υλική και περιουσιακή καταστροφή:

«Η γη έγινε πιο φτωχή και ξεχερσώθηκε από την εγκατάλειψη, αφού οι Τούρκοι μεγαλοϊδιοκτήτες δεν είχαν λόγο να την καλλιεργούν εντατικά. Ο περιορισμός του εμπορίου και της βιοτεχνίας και ο οικονομικός μαρασμός που είχε αρχίσει από την τελευταία περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ολοκληρώθηκε και η χώρα περιορίστηκε στην κλειστή γεωργική οικονομία» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 101).

«Έμειναν έτσι το Βουκουρέστι και άλλα κέντρα της Βλαχίας στην διάκριση των Τούρκων, οι οποίοι έσπευσαν να τα λεηλατήσουν». (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 21).

Την ήττα και την υποχώρηση του ελληνικού στρατού ακολούθησαν η πυρπόληση της Σμύρνης τον ίδιο μήνα από τους Τούρκους» (Κολιόπουλος, κ.α., 2007, Γ Λυκείου, 91).

Επιπρόσθετα, μια άλλη μορφή βίας, ήταν αυτή της δυσβάσταχτης φορολογίας, την οποία όφειλαν να αντιμετωπίζουν όλοι οι υπήκοοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας:

«Οι φόροι ήταν τακτικοί και έκτακτοι για τις διάφορες ανάγκες του κράτους και συχνά οι έκτακτοι ξεπερνούσαν τους τακτικούς. Οι σημαντικότεροι τακτικοί φόροι ήταν το χαράτσι, κεφαλικός φόρος που πλήρωναν οι μη μουσουλμάνοι, εκτός από τις γυναίκες, τα παιδιά και τους γέροντες, η σπέντζα, φόρος που πλήρωναν οι καλλιεργητές των άφθαρτων κτημάτων και οι έγγειοι φόροι, όπως η δεκάτη και άλλοι που υπολογίζονταν με την παραγωγή ή την έκταση των κτημάτων {...}. Για τις ελληνικές περιοχές ίσχυε το διανεμητικό σύστημα. Το τουρκικό κράτος δηλαδή καθόριζε το συνολικό ποσό του φόρου και τον καθορισμό κατ' άτομο, όπως και την είσπραξη, τα άφηνε στις τοπικές αρχές. Αυτό το σύστημα έγινε αφορμή να αναπτυχθούν οι ελληνικές κοινότητες» (Κουλικούρδη, 1978, Γ Γυμνασίου, 92).

Εκτός των άλλων, η πλευρά του εθνικού «άλλου», δηλαδή η τουρκική διοίκηση εφαρμόζει τακτικές για τον εξισλαμισμό και εκτουρκισμό του εθνικού «εαυτού», το λεγόμενο παιδομάζωμα.

«Ένας από τους πιο φοβερούς φόρους ήταν στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, το παιδομάζωμα» (Κουλικούρδη, 1978, Γ Γυμνασίου, 95).

3.3.3 Ο εθνικός εαυτός ως θύτης (επιτιθέμενος)

Στα εξεταζόμενα σχολικά εγχειρίδια, οι Έλληνες, ο εθνικός «εαυτός» σε ελάχιστες περιπτώσεις παρουσιάζεται ως ο επιτιθέμενος, ως ένα υποκείμενο το οποίο ασκεί δικαιολογημένα βία στον «εθνικό άλλο». Χαρακτηριστικό είναι, ότι ενώ οι λεπτομέρειες είναι εκτενείς όταν ο εθνικός εαυτός είναι αυτός στον οποίο ασκείται βία, στην αντίστροφη περίπτωση οι περιγραφές είναι λιτές και αποσιωπούν τα περισσότερα γεγονότα παρά τα αναφέρουν.

Μια από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις, η «άλωση της Τρίπολης», παρουσιάζεται μεν ως μια μεγάλη επιτυχία του ελληνισμού, ωστόσο οι βιαιότητες του ελληνικού στρατού είτε δεν αναφέρονται καθόλου είτε μετριάζονται τεχνηέντως.

Στην αντίστοιχη περίπτωση της μικρασιατικής εκστρατείας, συνήθως τα σχολικά εγχειρίδια εστιάζουν μονάχα στην καταστροφή του ελληνισμού από την τουρκική αντεπίθεση αποσιωπώντας την επέλαση του ελληνικού στρατού στα βάθη της Τουρκίας. Στο βιβλίο της Γ Λυκείου ωστόσο υπάρχει η εξής αναφορά από πηγή/παράθεμα του σχολικού βιβλίου:

«ΠΗΓΗ: Αφήγηση Έλληνα στρατιώτη που συμμετείχε στον Μικρασιατικό Πόλεμο:

Οι Έλληνες τώρα ξερ'ς... Οι Έλληνες πολύ βαρβαρία δείξαμε. Μέχρι άλλος έκανε χωράφι, πάηνε (κάποιος) Έλληνας και του σκότωνε το βόδι, να το πάρει να φάμε κρέας. Αυτό ήταν σαν λυπηρό. Άλλοι πηγαίνουν στα τζαμιά να κάνουν το θρήσκευμα το δικό τους και οι δικοί μας πηγαίνουν από κάτω με διάφορα, τα λάστιχα, με αυτά, τους κατέβαζαν κατ' να μην φωνάζουν τον Αλλάχ, δεν τους άφηναν (να κάνουν) όπως συνήθως οι Τούρκοι. Άσχημα βέβαια αυτά, δεν μας αρέσουν αυτά, αλλά στρατός, ασκέρι, δεν παραζηγάγαν κι αυτοί. Λέγαν «Γκιουνάν ασκέρ, σεϊτάν ασκέρ», δηλαδή «των δαιμόνων στρατιώτες» (Θ. Α. Νημάς, «Ο περιπετειώδης βίος του εκ Πλατάνου Τρικάλων στρατιώτη Κων/νου Τσόγια (1894-1987)», Τρικαλινά, 23 (2003), σ. 140)» (Κολιόπουλος, κ.ά., 2007, Γ Λυκείου, 91).

Στο παραπάνω απόσπασμα, βλέπουμε μια σχετική μεταμέλεια από τον Έλληνα στρατιώτη, ο οποίος ωστόσο ομολογεί ότι χρησιμοποιούσαν βίαιες πρακτικές εις βάρος των τουρκικών πληθυσμών που κατοικούσαν εκεί, στερώντας τους την δυνατότητα να ασκήσουν το θρησκευτικό τους δικαίωμα.

3.3.4. Πολεμική δεινότητα-Γενναιότητα στην μάχη

Στα ερευνώμενα σχολικά εγχειρίδια παρατηρούνται πλείστες αναφορές σχετικά με την πολεμική δεινότητα του ελληνικού εθνικού εαυτού, ο οποίος μάχεται μέχρι την τελευταία πνοή, διακατέχεται από αλτρουιστικά ιδεώδη και θυσιάζεται στο βωμό της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας της Ελλάδας.

Συγκεκριμένα:

«Η ελληνική επανάσταση στάθηκε ένας δύσκολος και ηρωικός αγώνας ενός μικρού λαού με ελάχιστα εφόδια εναντίον μιας μεγάλης αυτοκρατορίας, που την υποστήριζαν όλες οι ευρωπαϊκές δυνάμεις» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 193).

Εδώ παρατηρείται και το αντιθετικό δίπολο «μικρού λαού» - «μεγάλης αυτοκρατορίας», ένας σύγχρονος Δαβίδ εναντίον Γολιάθ.

Επιπλέον, περιγράφονται πολεμικά περιστατικά κατά τα οποία οι Έλληνες βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, ωστόσο χρησιμοποιώντας την θέληση για ελευθερία και την αυταπάρνησή τους, καθώς και το μίσος προς τον κατακτητή, κόντρα σε όλες τις προσδοκίες, τα καταφέρνουν. Οι περιγραφές αυτές συνήθως εμπεριέχουν λογοτεχνικά στοιχεία και στοχεύουν άμεσα στην επίκληση στο συναίσθημα του μαθητή.

«Η μάχη στο Μανιάκι (Μάης 1825) όπου ο Παπαφλέσσας πολέμησε με 600 περίπου παλληκάρια πάνω από 3000 τακτικό στρατό, ώσπου σκοτώθηκε έκανε εντύπωση και στον ίδιο τον Ιμπραήμ» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 228-229).

«Ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων επιχείρησε να υποτάξει τους Σουλιώτες που ζούσαν ως τότε σχεδόν ανεξάρτητοι πάνω στα ορεινά χωριά τους. Έκανε τρεις εκστρατείες και νικήθηκε. Οι Σουλιώτες πολεμούσαν, άντρες, γυναίκες και παιδιά και η χώρα τους τους βοηθούσε. Μόνο την Τρίτη φορά ο Αλής κατόρθωσε να πάρει το Σούλι με προδοσία. Ο ηρωισμός των Σουλιωτών, οι επιτυχίες τους και οι θυσίες, όπως ο χορός του Ζαλόγγου, συγκίνησαν την Ευρώπη και τον Ελληνισμό και απέδειξαν πως οι Έλληνες ήταν σε θέση να πολεμήσουν τους Τούρκους και να νικήσουν πολύ μεγαλύτερους στρατούς.» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 192)

«Στη μάχη που έγινε στο Γαλάτσι την 1^η Μάη, οι Έλληνες αμύνθηκαν με γενναιότητα, αλλά υποχρεώθηκαν να αποχωρήσουν από τον Προύθο, με κατεύθυνση την Ρωσία. Ήταν μια σοβαρή

ήττα των Ελλήνων επαναστατών, αφού προκάλεσαν σοβαρές απώλειες (άνω των 1200 νεκρών και τραυματιών) στις υπέρτερες τουρκικές δυνάμεις.» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 21).

«Αντιμέτωποι με υπέρτερες δυνάμεις των Τούρκων, οι Έλληνες οδηγήθηκαν σε πραγματική σφαγή. Άνω των 200 ανδρών από τη δύναμη των μαχητών του Ιερού Λόχου, το άνθος της ελληνικής νεολαίας στις Ηγεμονίες, έπεσαν πολεμώντας ηρωικά, άλλοι τόσοι δε ίσως από άλλα ελληνικά τμήματα. Άλλοι συνελήφθησαν αιχμάλωτοι, τραυματίες όντες και στάλθηκαν σιδηροδέσμιοι στην Κωνσταντινούπολη, όπου απαγχονίστηκαν. Περίσσεψε σε αυτή τη μάχη ο ηρωισμός των νέων Ιερολοχιτών, περίσσεψε και η αφροσύνη ορισμένων αξιωματικών.» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 21)

«Τον Απρίλιο του 1826 οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι του εθνικού ποιητή Διονύσιου Σολωμού πραγματοποίησαν ηρωική έξοδο, στην οποία χάθηκαν αμέτρητοι πολεμιστές αλλά και γυναικόπαιδα. Η έξοδος του Μεσολογγίου (10/11 Απριλίου 1826) σήμανε και την αναζωπύρωση της φλόγας της επανάστασης..» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 21)

Ξεχωριστή αναφορά γίνεται σε συγκεκριμένη κατηγορία του ελληνικού στρατού όπως ήταν οι κλέφτες:

«Πάνω στα βουνά διαμορφώθηκε ο τύπος του ελεύθερου πολεμιστή. Ο κλέφτης, σκληρός στον πόλεμο, αλλά γεμάτος αγάπη για την πατρίδα, ευσεβής, πιστός στις φιλίες, έντιμος, μεγαλόψυχος, με σεβασμό στις γυναίκες και στους αδύνατους, γενναίος και φιλελεύθερος, γυμναζόταν σαν αρχαίος Σπαρτιάτης και μάθαινε να αψηφά το θάνατο και το μαρτύριο. {...} Χτυπούσαν κι έφευγαν. Έπρεπε να ξέρουν τα βουνά πιθαμή προς πιθαμή για να μην τους κυκλώνουν οι Τούρκοι» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 99-100).

Βλέπουμε την γεφύρωση παρελθόντος : Σπαρτιάτης πολεμιστής, ανίκητος στην μάχη με τον Κλέφτη της Τουρκοκρατίας, συσχετισμός ο οποίος ενισχύει το αφήγημα της εθνικής συνέχειας. Ταυτόχρονα το πλήθος των επιθέτων που απονέμονται στον κλέφτη, τον καθιστά πρότυπο ανδρείας και γενναιότητας.

Παρακάτω, παρατίθενται μια σειρά αποσπασμάτων που κάνουν ιδιαίτερη μνεία σε σημαντικούς ήρωες της επανάστασης οι οποίοι έδρασαν με αυταπάρνηση και γενναιότητα ώστε να τονιστούν περισσότερο η ένδοξη καταγωγή, οι αξίες και τα ιδανικά που αναδεικνύουν το μεγαλείο του εθνικού εαυτού:

«Πιο κάτω στο χάνι της Γραβιάς ο Οδυσσέας Ανδρούτσος με 100 περίπου παλληκάρια κράτησε μια ολόκληρη μέρα τον τουρκικό στρατό και προκάλεσε μεγάλες απώλειες» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 205).

«Ο Γεωργάκης Ολύμπιος και ο Ιωάννης Φαρμάκης έγραψαν τον επίλογο της ηρωικής αλλά τραγικής επανάστασης των Ελλήνων στις Ηγεμονίες, αποκλεισμένοι με τα παλικάρια τους στην μονή Σέκου, ο μεν Ολύμπιος έβαλε φωτιά στην πυριτιδαποθήκη της μονής και παρέσυρε πολλούς Τούρκους μαζί του στον θάνατο, τον Σεπτέμβριο του 1821, ενώ ο Φαρμάκης συνελήφθη αιχμάλωτος μαχόμενος, στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη και αποκεφαλίστηκε» .» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 23)

«Ο Αθανάσιος Διάκος συνελήφθη πληγωμένος, όταν οι άνδρες του είχαν αποδεκατιστεί. Στη Λαμία όπου μεταφέρθηκε, ο Διάκος εξέπληξε με το θάρρος του τον Ομέρ Βρυώνη, ο οποίος προσφέρθηκε να τον προσλάβει στην υπηρεσία του, για να λάβει, όπως λέγεται, την απάντηση: “Ούτε σε δουλεύω (υπηρετώ) πασά, ούτε σ’ ωφελώ κι αν σε δουλεύσω”. Αντιμετώπισε τον θάνατο δια ανασκολοπισμού με γενναιότητα και μεγαλοψυχία». (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 23)

«Ο Ανδρούτσος κλείστηκε στο Χάνι με 120 άνδρες του και αντιστάθηκε με πείσμα, που προκάλεσε τον θαυμασμό των αντιπάλων του. Με μόλις 6 νεκρούς συντρόφους και αφού είχαν σκοτώσει 300 περίπου επιτιθέμενους αντιπάλους, ο Ανδρούτσος και οι άνδρες του αποχώρησαν από το Χάνι, νύχτα ανενόχλητοι.» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 24)

«Ο Ψαριανός πυρπολητής Κωνσταντίνος Κανάρης, ο οποίος πραγματοποίησε το παράτολμο εγχείρημα, δίκαια κέρδισε την ευγνωμοσύνη και τις καρδιές του πανελληνίου. Η φήμη του έφτασε σε όλο τον κόσμο, που παρακολουθούσε έκπληκτος τα κατορθώματα των Ελλήνων.» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 29)

«Τον Μάρκο (σ.σ Μπότσαρη) θρήνησαν όλοι οι Έλληνες και αυτοί ακόμη και οι αντίπαλοι του αναγνώρισαν στο πρόσωπό του τον κατ’ εξοχήν ήρωα της εποχής». (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 29)

3.3.5 Ο εθνικός εαυτός και η Ορθοδοξία

Στην ελληνική σχολική ιστορική αφήγηση σημαντική θέση έχει η ορθοδοξία, η οποία παρουσιάζεται ως αναπόσπαστο τμήμα της ταυτότητας του εθνικού «εαυτού». Η εκκλησία αναφέρεται ως ο συνδετικός κρίκος μεταξύ της βυζαντινής αυτοκρατορίας και των 400 χρόνων τουρκικού ζυγού. Περιγράφεται ως ο θεσμός ο οποίος οργανώνει, παρηγορεί, διαφυλάσσει την πολιτισμική κληρονομιά, λειτουργεί ως φάρος ελπίδας για τους υποδουλωμένους Έλληνες.

«Η εκκλησία φρόντισε να ιδρύσει σχολεία. Ιδίως στους πρώτους αιώνες της πιο σκληρής σκλαβιάς η εκκλησία κατόρθωσε με το κρυφό σχολειό να διατηρήσει τη γλώσσα, τη θρησκεία και την παράδοση» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 96).

«Η εκκλησία είχε μια πλήρη οργάνωση και μπορούσε να ελέγχει τους χριστιανικούς πληθυσμούς περισσότερο από το τούρκικο κράτος. Σ' αυτό το διοικητικό πλαίσιο έκλεισε όλο τον Ελληνισμό (καθώς μάλιστα με την τουρκική κατάκτηση έλειψε η διάσπαση της φραγκοκρατίας) και του έδωσε ενότητα, δεν τον άφησε να διαλυθεί ανοργάνωτος μέσα στην τουρκική αυτοκρατορία, ούτε να διασπαστεί κατά επαρχίες μόνο με την τοπική αυτοδιοίκηση. Η εκκλησία έγινε έτσι ο συνεκτικός κρίκος του ελληνισμού». (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 97).

Στα σχολικά εγχειρίδια, η Εκκλησία αναφέρεται ως το συνεκτικό στοιχείο το οποίο κράτησε τον εθνικό εαυτό στα δύσκολα χρόνια του τουρκικού ζυγού, αποτέλεσε ο κύριος κοινωνικός και εκπαιδευτικός παράγοντας και συνέβαλε στην συσπείρωση όλων των Ελλήνων. Αποτέλεσε σημείο αναφοράς καθώς διαφύλαξε την ελληνική γλώσσα και τις παραδόσεις. Σύμφωνα με την σχολική αφήγηση, η εκκλησία συνέβαλε τα μέγιστα ώστε να αφυπνίσει το πατριωτικό πνεύμα των υποδουλωμένων Ελλήνων το οποίο αργότερα θα οδηγούσε στην επανάσταση.

3.3.6 Σχέσεις εθνικού εαυτού με άλλους (Μακεδονικό)

Το Μακεδονικό υπήρξε ανέκαθεν ένα ευαίσθητο πολιτικό θέμα. Αυτό δεν αλλάζει και στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται στην ελληνική ιστοριογραφία. Το εγχειρίδιο Γ. Κουλικούρδη αναφέρεται στις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στη Μακεδονία, αναδεικνύοντας την βιαιότητα των ένοπλων δυνάμεων των Βουλγάρων:

«Η μεγαλύτερη αντίθεση παρουσιάστηκε μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων, όταν το εθνικιστικό κόμμα της Βουλγαρίας θέλοντας να ανακτήσει τα σύνορα του Αγ. Στεφάνου άρχισε να προσηλυτίζει τα σλαβόφωνα ελληνικά χωριά της Μακεδονίας στη βουλγαρική εξαρχία. Επειδή δεν το κατόρθωναν με ειρηνικό τρόπο, οι Βούλγαροι οργάνωσαν ένοπλες συμμορίες (κομιτατζήδες) που έμπαιναν στα χωριά, σκότωναν και βασάνιζαν όσους αντιδρούσαν, για να αναγκάσουν τους κατοίκους να υποταχθούν. Το ελληνικό κράτος στην αρχή δεν αντέδρασε. Τέλος με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη και του Ίωνος Δραγούμη άρχισε (1904) ο μακεδονικός αγώνας» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 286-287).

Η παραπάνω αφήγηση αποδεικνύει ότι η εθνοκεντρική ιστορική αφήγηση έχει ένα κοινό χαρακτηριστικό σε ό,τι αφορά την εξωτερική πολιτική. Το ελληνικό κράτος έχει πάντοτε σοβαρές αξιώσεις, ανεξάρτητα των περιστάσεων, οι διεκδικήσεις του είναι πάντοτε δίκαιες, ενάντια στους επικίνδυνους εθνικισμούς των αντιπάλων του.

Ωστόσο, στο εγχειρίδιο του Ι. Κολιόπουλου, δεν αποδίδονται ευθύνες μόνο στην βουλγαρική πλευρά, ενώ η εθνοκεντρική ματιά είναι πολύ πιο περιορισμένη. Ταυτόχρονα δεν παίρνει ως δεδομένο ότι η ταυτότητα η οποία ζούσε στην Μακεδονία ήταν απαραίτητα ελληνική (ισχυρισμός αρκετά ρηξικέλευθος συγκριτικά με την πλειοψηφία της ελληνικής ιστοριογραφίας)

«Ήταν ο ‘Μακεδονικός αγώνας’, ένας σκληρός πόλεμος ανταρτών Ελλήνων και Βουλγάρων, οι οποίοι πολεμούσαν αλλήλους, καθώς και εναντίον Τούρκων, όταν δεν μπορούσαν να αποφύγουν τη σύγκρουση με τις τουρκικές δυνάμεις. Ο σκληρός αγώνας στη Μακεδονία και για τη Μακεδονία δοκίμασε επί πέντε σχεδόν χρόνια (1904-1908) την αντοχή των γηγενών, που έπρεπε να επιλέξουν στρατόπεδο. Πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των Βουλγάρων και πολλοί Βούλγαροι θύματα των Ελλήνων» (Κολιόπουλος, κ.α., 2007, Γ Λυκείου, 65).

3.3.7 Χαρακτήρας-Συμπεριφορά Τούρκων

Στην ιστορική αφήγηση αναφορικά με τον εθνικό «εαυτό», όπως διαφάνηκε ήδη παραπάνω, ιδιαίτερη θέση κατέχει ο βαλκάνιος εθνικός «άλλος». Το εντυπωσιακό είναι ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον εθνικό «άλλο» είναι σχεδόν πάντοτε αρνητικά (έτσι ώστε να τονιστούν τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά του εθνικού «εαυτού»).

Οι Τούρκοι συνήθως παρουσιάζονται ως βάρβαροι κατακτητές, χωρίς αίσθηση μέτρου και σεβασμού, ανάξιοι εμπιστοσύνης, ύπουλοι, σκληροί και πανούργοι μέσα από τις περιγραφές των βιβλίων, τα οποία επιδιώκουν να χτίσουν το στερεότυπο του βίαιου και σκληρού Οθωμανού-Τούρκου:

- *«Ο Σελήμ Α' (1512-1520) από τους πιο σκληρούς και δυναμικούς σουλτάνους» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 88).*

«Οι Τούρκοι στοχαστές έχουν μια τάση προς την απαισιοδοξία και την μοιρολατρεία, πράγμα που χαρακτήριζε και τον τούρκικο λαό γενικά, είναι σοβαροί και αγαπούν περισσότερο την ονειροπόληση παρά την δράση». (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 92).

Η μόνη περίπτωση να παρουσιαστεί κάποιο θετικό γνώρισμα στον εθνικό «άλλο» είναι να αποτελέσουν μια δικαιολογία ήττας του εθνικού εαυτού από τον «άλλο».

«Ο σουλτάνος Μωάμεθ Β, που συνδύαζε τη σκληρότητα του ασιά την ομάδα με μεγάλη πολιτική ικανότητα και κάποια γενικότερη καλλιέργεια, συνειδητά προσπάθησε να οργανώσει ένα κράτος, που θα διαδεχόταν το βυζαντινό, κάτι σαν ρωμαϊκή αυτοκρατορία του τουρκικού έθνους» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 91).

Παρακάτω, παρατίθενται ορισμένα αποσπάσματα που επιβεβαιώνουν το στερεότυπο της βαναυσότητας του Τούρκου απέναντι στον εθνικό εαυτό:

«Το Νεοτουρκικό κίνημα του 1908, που υποσχέθηκε στους λαούς της αυτοκρατορίας ισονομία, ισοπολιτεία και ευρύτερο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, είχε ως στόχο τον εκτουρκισμό της αυτοκρατορίας. Ο στόχος αυτός εκδηλώθηκε κατά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) και κατά τον Α Παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) και πήρε τη μορφή της εθνοκάθαρσης της αυτοκρατορίας με την εκδίωξη των χριστιανών της χώρας» (Κολιόπουλος, κ.α. , 2007, Γ Λυκείου, 67).

-«Οι Τούρκοι επιχείρησαν μια μεγάλη επίθεση τη νύχτα των Χριστουγέννων του 1822, αλλά νικήθηκαν» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 215).

Ο ελληνικός στρατός προχώρησε νικώντας τους Τούρκους στο εσωτερικό της Μ.Ασίας, πέρασε το Σαγγάριο και πλησίασε σχεδόν στην Άγκυρα (...). Κινδυνεύοντας να κυκλωθούν από τους Τούρκους αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Οι Τούρκοι τους καταδίωξαν και τους επετέθησαν κοντά στο Αφιόν Καρα Χισσάρ (Αύγουστος 1922). Η μάχη δεν οργανώθηκε καλά, ο ελληνικός στρατός νικήθηκε και το μέτωπο κατέρρευσε. Στην υποχώρηση οι Έλληνες στρατιώτες παρέσυραν και τον ελληνισμό της Μ. Ασίας. Οι Τούρκοι προχώρησαν σφάζοντας και καίοντας, με πολλή δυσκολία κατόρθωσαν να σωθούν τα στρατεύματα και ο πληθυσμός, αφήνοντας πίσω νεκρούς και αιχμαλώτους» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 306-307).

3.3.8 Βούλγαροι και Εθνικός Εαυτός

Οι Βούλγαροι παρουσιάζονται υπό το πρίσμα ενός νεοανεγερθέντα εθνικισμού, προσπαθώντας να ενσωματώσουν πληθυσμούς που έμεναν στην Μακεδονία και την Θράκη (κυρίως μέσα από θρησκευτικές πρακτικές). Μετά την ονομασία της βόρειας Θράκης σε Ανατολική Ρωμυλία υπό την σκιώδη επικυριαρχία του Σουλτάνου, η βουλγαρική ταυτότητα παρουσιάζεται ως ένα εθνικό σώμα που επιδίδεται σε βίαιες και προπαγανδιστικές πρακτικές, προτάσσοντας τις διαφορές της ως προς την θρησκεία και προσπαθώντας να επανακοικειοποιηθεί τους πληθυσμούς του ευρωπαϊκού κομματιού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

«Στα 1870 οι Βούλγαροι πέτυχαν από τους Τούρκους την απόσπαση της βουλγαρικής εκκλησίας από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Ίδρυσαν αυτοκέφαλη βουλγαρική εκκλησία, που ονομάστηκε «εξαρχία» και που το οικουμενικό πατριαρχείο δεν την αναγνώρισε, παρά πολύ αργότερα. Το κήρυγμα και η λειτουργία θα γινόταν σε βουλγαρική γλώσσα, τα σύνορα της βουλγαρικής εκκλησίας έμεναν επίτηδες κάπως ακαθόριστα: θα ανήκαν στην Εξαρχία τα χωριά, που τα ¾ των κατοίκων θα το ζητούσαν. Αυτό έδωσε την ευκαιρία να ασκηθεί μεγάλη προπαγάνδα στα σλαβόφωνα ελληνικά χωριά της Μακεδονίας» (Κουλικούρδη, 1982, Γ Γυμνασίου, 282).

«Οι Βούλγαροι ανέπτυξαν το εθνικό τους κίνημα με σχετική καθυστέρηση. Με την υποστήριξη των Πανσλαβιστών της Ρωσίας οι Βούλγαροι εξασφάλισαν την αναγνώριση από τον Οθωμανό σουλτάνο, το 1870, χωριστής εθνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, της Εξαρχίας,

ήλθαν δε σε ρήξη τόσο με το Πατριαρχείο όσο και με τους Έλληνες, επειδή διεκδικούσαν ως βουλγαρικές τις μητροπόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, τις ιστορικές ελληνικές χώρες στις οποίες κατοικούσαν Έλληνες, Σλάβοι, Βούλγαροι, Τούρκοι, Άλβανοί και Εβραίοι και οι οποίες ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου» (Κολιόπουλος, κ.α., 2007, Γ Λυκείου, 63-64).

«Ο ανταγωνισμός των Βουλγάρων με τους Έλληνες εκδηλώθηκε με την προσπάθεια των Βουλγάρων να ελέγξουν, με φιλικά προσκείμενους προς αυτούς ιερείς και δασκάλους, τις εκκλησίες και τα σχολεία στις πόλεις και στα χωριά της Μακεδονίας» (Κολιόπουλος, κ.α., 2007, Γ Λυκείου, 65).

Τέλος γίνεται αναφορά των βιαιοτήτων που διέπραξαν οι Βούλγαροι προς τον εθνικό εαυτό, κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου:

«Οι εξελίξεις, καθώς τελείωνε το θέρους του 1916, ήταν ραγδαίες. Ισχυρές βουλγαρικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία και κατέλαβαν σημαντικό τμήμα της περιοχής. Οι βουλγαρικές στρατιωτικές αρχές έσπευσαν να εξαπολύσουν διωγμό εναντίον των Ελλήνων, με σκοπό την εκδίωξη του ελληνικού πληθυσμού» (Κολιόπουλος, κ.α., 2007, Γ Λυκείου, 83).

Κεφάλαιο 4^ο

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία είχε σκοπό να εξετάσει την συμβολή ή μη των σχολικών εγχειριδίων στην κατασκευή του τρόπου που αντιλαμβανόμαστε τον «εθνικό μας εαυτό» αλλά και τις υπόλοιπες εθνότητες, με την μορφή του «άλλου». Με δεδομένο ότι το μάθημα της Ιστορίας έχει χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν συστηματικά ως μέσο εθνικής αγωγής των μαθητών και ότι το σχολείο αποτελεί ένα διαρκές πεδίο κοινωνικών και ιδεολογικών διεργασιών είναι φυσικό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι τα ίδια τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, τα αναλυτικά προγράμματα και ο τρόπος διδασκαλίας τους μεταβάλλονται ανάλογα με τις αντιλήψεις, τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν ανά περίοδο.

Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό, ότι το ιστορικό αφήγημα όπως παρουσιάζεται στα σχολικά εγχειρίδια, απέχει παρασάγγας από το να είναι μια αντικειμενική αφήγηση του παρελθόντος. Οι διαρκείς εναλλαγές των σχολικών εγχειριδίων, οι προσθαφαιρέσεις στην ύλη, η επιμονή στα συγκεκριμένα μοτίβα τα οποία αναλύθηκαν στην εργασία, δημιουργούν συγκεκριμένες αντιλήψεις για το έθνος, την ελληνική εθνική ταυτότητα, την ορθοδοξία και τον θεσμό της Εκκλησίας, αλλά και τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τους βαλκάνιους γείτονές μας.

Το μάθημα της ιστορίας δεν είναι εκτός της πολιτικής πραγματικότητας, αλλά αντίθετα παίρνει ενεργή στάση απέναντι σε αυτά, άλλοτε ρητά και άλλοτε όχι. Η αφήγηση με επίκληση στο θυμικό του αναγνώστη, η αντιπαραβολή του εθνικού «εαυτού» σε σχέση με τον εθνικό «άλλο», η διαίωνιση διαρκών και παρωχημένων στερεοτύπων, ουσιαστικά αναζωπυρώνει εχθρικές τάσεις, ενισχύει την αίσθηση της ελληνικής καθαρότητας και ανωτερότητας και δημιουργεί γόνιμο έδαφος για την ύπαρξη ρατσιστικών αντιλήψεων μέσα στις σχολικές αίθουσες.

Ταυτόχρονα, ο ρόλος του μαθήματος της ιστορίας είναι σαφής: διασφάλιση του αφηγήματος περί εθνικής συνέχειας, διαμόρφωση εθνικής συνείδησης, ενίσχυση του δίπολου «εμείς» εναντίον των «άλλων». Έτσι, η ιστορία μετατρέπεται σε «θεραπαινίδα της εξουσίας» και σε προνομιακό πεδίο άρθρωσης της κυρίαρχης ιδεολογίας. (Κόκκινος, 1998).

Τα βιβλία της ιστορίας, στον βωμό των παραπάνω, λησμονούν την ζωτικότητα του να παρουσιάζουν επιστημονικά τεκμηριωμένα στοιχεία (όπως για παράδειγμα, ο μύθος του κρυφού

σχολείου που μέχρι και σήμερα διδάσκεται ως κανονικό ιστορικό δεδομένο). Δεν προωθούν τον στοχασμό και την κριτική σκέψη, καθώς παραβάλλουν γεγονότα χωρίς να παρουσιάζεται κάποιο συγκριτικό παράδειγμα σε αυτά. Παράλληλα, τα σχολικά εγχειρίδια, έχουν ύλη δυσανάλογη με τον σχολικό χρόνο, με αποτέλεσμα πολλά κεφάλαια να μένουν κάθε φορά εκτός, με την δικαιολογία ότι άλλα έχουν μεγαλύτερη προτεραιότητα.

Σε ό,τι αφορά τα δυο προς εξέταση εγχειρίδια το μεταπολιτευτικό βιβλίο του 1982 έχει κάποια θετικά ως προς τον τρόπο προσέγγισης του ιστορικού αφηγήματος, καθώς παρουσιάζει γεγονότα απ' όλη την Ευρώπη, από τον 15ο αιώνα. Προσπαθεί να μπει σε μια λογική «παγκόσμιας ιστοριογραφίας», λιγότερο εθνοκεντρικής. Σε έναν βαθμό, το πετυχαίνει, ωστόσο η παντελής απουσία πηγών και παραθεμάτων, καθιστά το βιβλίο μια μονοσήμαντη αφήγηση, χωρίς παράλληλη εξιστόρηση. Από την άλλη, το εγχειρίδιο της Γ Λυκείου από την στιγμή που απέχει 25 χρόνια από αυτό της Γ Γυμνασίου, οφείλει να εξεταστεί υπό το πρίσμα της προόδου, της αποτίναξης των εθνικιστικών στερεοτύπων και της διάθεσης προς κάποια βήματα μπροστά σε ό,τι αφορά την εθνοκεντρική ιστορία. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Η ύπαρξη πηγών και παραθεμάτων είναι ένα σημαντικό βήμα, ωστόσο πολλές από τις πηγές δεν έχουν απαραίτητα διαλεκτική σχέση με το εκάστοτε κύριο κείμενο. Συνήθως, λειτουργούν ως φορείς επίκλησης στο συναίσθημα, μέσα από φορτισμένες αφηγήσεις οι οποίες αντί να γεφυρώνουν το χάσμα μεταξύ των αναφερόμενων ομάδων, το επιμηκύνουν.

Η ελληνική σχολική ιστοριογραφία σε όλο αυτό το διάστημα των 25 χρόνων που μεσολαβούν από το ένα εγχειρίδιο στο άλλο, δίνει μεγάλη βάση στην μοναδικότητα του ελληνισμού, σαν ένα παγκόσμιο φαινόμενο που δεν υπάρχει πουθενά αλλού, καθώς όχι μόνο έχει διατηρήσει την εθνική του ομοιογένεια και συνοχή, αλλά έχει κρατήσει αναλλοίωτα και αδιάσπαστα τα πολιτισμικά του χαρακτηριστικά από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα. Επομένως, το έθνος εγκαθιδρύεται ως αυταπόδεικτο αποτέλεσμα. Δεν τίθεται ποτέ ζήτημα αμφισβήτησής του, καθώς παρουσιάζεται εξ αρχής ως φυσική οντότητα. Παράλληλα, τα διδακτέα κείμενα, προωθούν όσο το δυνατόν περισσότερο τα πρότυπα της γενναιότητας, της ανδρείας, της φιλοπατρίας, μέσα από εκτενείς αφηγήσεις των πολεμικών επιχειρήσεων (επιτυχημένων ή μη), με απώτερο σκοπό να προκαλέσουν τον θαυμασμό των μαθητών για τα κατορθώματα των προγόνων τους και να σφυρηλατήσουν μια σχέση «εθνικής συγγένειας». Αντίστοιχα, οι Τούρκοι παρουσιάζονται ως ο διαρκής κίνδυνος. Οι μαζικοί εξισλαμισμοί, το παιδομάζωμα, οι εκτοπίσεις και σφαγές λαών,

θέτουν σε άμεσο κίνδυνο την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα των λαών που συνδιαλέγονται μαζί τους. Οι Τούρκοι παρουσιάζονται ως ικανοί στρατιώτες, ωστόσο ελάχιστα από τα δικά τους στρατιωτικά επιτεύγματα αναφέρονται. Ενδιαφέρον είναι, ότι κανένα σχολικό εγχειρίδιο δεν κάνει λόγο για την καθημερινότητα των μουσουλμάνων και χριστιανών υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, παρά μόνο σε επίπεδο βιαιοπραγιών και λεηλασιών.

Ο δεύτερος αρνητικά φορτισμένος γείτονας που παρουσιάζεται από τα υπό εξέταση σχολικά εγχειρίδια είναι οι Βούλγαροι. Μέσα από τις ιστορικές αφηγήσεις, χαρακτηρίζονται ως ύπουλοι, βίαιοι, βάνανσοι, με κρυφούς ιδιοτελείς σκοπούς. Οι κοινές διεκδικήσεις Ελλάδας και Βουλγαρίας εκείνη την περίοδο, έχουν ως αποτέλεσμα η εθνική αφήγηση να παρουσιάζει τους Βούλγαρους ως καταπιεστές, που χρησιμοποιούν αθέμιτα μέσα για να πετύχουν τις εδαφικές τους επιδιώξεις. Ταυτόχρονα κατακρίνεται ο βουλγαρικός εθνικισμός, ως ακραία επεκτατική πολιτική με απώτερο σκοπό την Θράκη και την Μακεδονία. Φυσικά, ο βουλγαρικός εθνικισμός παρουσιάζεται ως το μοναδικό αίτιο δημιουργίας του Μακεδονικού ζητήματος, με τις αντίστοιχες αξιώσεις των Ελλήνων να περιγράφονται ως απολύτως φυσικές και δικαιολογημένες. Η ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικισμού αντίκειται στα ελληνικά συμφέροντα, τα οποία παρουσιάζονται δίκαια και ως ζωτικής σημασίας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, να δημιουργούνται και να διαιώνονται διαρκή στερεότυπα απέναντι στους Βούλγαρους εξαιτίας παρελθοντικών διαφορών και να υποσκάπονται οι προσπάθειες αλλαγής του σκηνικού των διμερών σχέσεων μεταξύ των χωρών.

Εν κατακλείδι, ο M. Ferro (2000), επισημαίνει ότι *«Η ιστορία που έχουμε για τους άλλους λαούς ή και για εμάς τους ίδιους συνδέεται με την Ιστορία που μας έχουν αφηγηθεί όταν ήμασταν παιδιά. Η Ιστορία αυτή, μας συνδέει σε ολόκληρη τη ζωή μας... μέσα από τούτες τις αναπαραστάσεις ανακαλύπτουμε τον κόσμο... εκεί μπολιάζονται κατόπιν οι γνώσεις και οι ιδέες μας.. Ελέγχοντας το παρελθόν μπορεί κανείς να κυριαρχήσει ευκολότερα επάνω στο παρόν, να νομιμοποιήσει εξουσίες και διαμφισβητήσεις.»*

Οι διενέξεις ανάμεσα σε κράτη, έθνη, κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες, πηγάζουν πρώτα και κύρια από τον τρόπο που έχει διαμορφωθεί η συλλογική μνήμη. Αυτό και μόνο είναι ένας επαρκής λόγος να ανοίξει μια κουβέντα ειδικών επιστημόνων, ιστορικών, παιδαγωγών, εμπειρογνομόνων και σε πλήρη σύμπνοια με τους πολιτικούς φορείς, να ξεκινήσει μια αναθεώρηση του συνόλου των σχολικών εγχειριδίων, με μακροπρόθεσμο στόχο την κοινωνική ειρήνη και συναδέλφωση των λαών.

5. Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αβδελά, Έφ. (1997) «Χρόνος ,Ιστορία και Εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο» στο Φραγκουδάκη Αν. - Δραγώνα Θ., (επιμέλεια) «*Τι είν' η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Αβδελά, Έφ. (1998) *Ιστορία και σχολείο* , Αθήνα, Νήσος

Βελούδης, Γ. (1982). Ο Jacob Philip Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων.

Βερέμης, Θ. (επιμ.), (2003) *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Βόγλη, Ελ. (2007) « *Έλληνες το γένος*» *Η Ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821 -1844)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

Δεμερτζής, Ν. (1994) *Ο Εθνικισμός ως ιδεολογία* στο Επιστημονικό συμπόσιο, Έθνος –Κράτος - Εθνικισμός, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Διαμαντούρος, Π.Ν.Ι (1993), «Ελληνισμός και Ελληνικότητα», στο: Τσαούσης, Δ. (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία

Κάββουρα, Δ. (2010). *Διδακτική της Ιστορίας-Επιστήμη, Διδασκαλία, Μάθηση*, Αθήνα: Μεταίχιμο.

Κιτρόεφ, Αλ. (2003). «Συνέχεια και αλλαγή στην σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία» στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα (επιμ. Θάνος Βερέμης), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Κιτρομηλίδης Π. (2000), *Νεοελληνικός διαφωτισμός* , Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Κιτρομηλίδης Π. (2003) ««Νοερές Κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο Βερέμης Θ. (επιμ.) *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Κολιόπουλος Ι. , (2003) , « Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, (επιμ. Θάνος Βερέμης) Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Κόκκινος, Γ.(2003) *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης* ,Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκινος, Γ.(1998). *Από την ιστορία στις ιστορίες : Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας , την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας* , Αθήνα: Ελληνικά γράμματα

Κόκκινος, Γ. (2012). *Η σκουριά και το πυρ: Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορία, τραύματος και μνήμης*, Αθήνα: Gutenberg

Κόλλιας, Αν. (2014) *Ανάλυση Περιεχομένου*, Αθήνα: Παπαζήση

Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ. (2007), *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας, Αθήνα: ΟΕΔΒ

Κουλικούρδη, Γ. (1982), *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία: από τον 15ο αιώνα μ.Χ. ως σήμερα*, για την Γ τάξη του Γυμνασίου, Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Κουλούρη, Χ. (1987). *Σχολικά Εγχειρίδια και Ιστορική Έρευνα. Μνήμων*, 11, 219-224.

Κουλούρη, Χ. (1988) *Διδασκαλία της Ιστορίας και εθνική αγωγή*, ΕΜΝΕ, σ.σ 7-17.

Κωνσταντακοπούλου, Α. (1994). «Ιστοριογραφικά ζητήματα στη σημερινή βαλκανική συγκυρία», *Σύγχρονα Θέματα* 50-51.

Λέκκας, Π. (1992). «Η εθνικιστική ιδεολογία: παράδοση και εκσυγχρονισμός», *Σύγχρονα Θέματα*.

Λέκκας, Π. (1992). *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ-Μνήμων: Αθήνα.

Λέκκας, Π. (2011). *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Λεονταρίτης, Γ.Β (1993). «Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία» στο: Τσαούσης, Δ. (Επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία

- Λιάκος Αντ., Γαζή Έφ. (επιμ.), (2008). *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα: Νεφέλη
- Μαργαρίτης, Γ. (2005) , *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα* ,Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Ματάλας, Π. (2003). *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι περιπέτειες μιας σχέσης, Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης
- Μήλλας, Ηρ.,(2001) , *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων Σχολικά βιβλία - Ιστοριογραφία Λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα* ,Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Μαυροσκούφης, Δ. (1997), *Η σχολική ιστορία στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1975-1995)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Μουζέλης, Ν. (1994). *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Οζκιριμλί, Ουζ., Σοφός, Σπ., (2008). *Το βάσανο της ιστορίας , Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία* ,Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πολυχρονόπουλος, Ν. (1980). *Παιδεία και πολιτική στην Ελλάδα*, τομ. 1-2, Αθήνα: Καστανιώτης
- Σκοπετέα, Ε. (1988). Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, Αθήνα: Πολύτυπο.
- Τσαούσης, Δ. (1993). *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία.
- Τσουκαλάς Κ. (1994) «Ιστορία, μύθοι και χρησιμοί . Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας » στο Επιστημονικό συμπόσιο : *Έθνος – Κράτος – Εθνικισμός*: Αθήνα, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας (σ. 287-303)
- Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ. (Επιμ.) (1997), *«Τι ειν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Φραγκουδάκη, Α. (2013). *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενογλώσση

Anderson, B. (1997) *Φαντασιακές κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη

Bhabha, H.K. (1990) «Introduction» στο H.K Bhabha (επιμ.), *The Nation and Narration*, The University of Chicago Press: Σικάγο.

Berelson, B. (1971) *Content Analysis in Communication Research*, The Free Press: Νέα Υόρκη.

Eriksen, T. (1996) «Ethnicity, Race, Class and Nation» στο Hutchinson J., Smith, Ant. (επιμέλεια), *Ethnicity*, Oxford -New York, Oxford Readers

Ferro, M. (1999) *Η Ιστορία υπό επιτήρηση, Επιστήμη και συνείδηση της ιστορίας*, Αθήνα: Νησίδες

Fritzsche, K-P, (1992) Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στην διεθνή έρευνα των σχολικών εγχειριδίων, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* τευχ. 17.

Gellner, Er. (1992), *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Gellner, Er. (2002) *Εθνικισμός, Πολιτισμός, Πίστη και Εξουσία* : Αθήνα

Gillis, J.R. (1994a). «Memory and identity: The history of a relationship», στο J.R Gillis (επιμ.) *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton University Press, Πρίνστον.

Handler, R. (1994) «Is “identity” a useful cross-cultural concept? » στο J.R Gillis (επιμ.), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton University Press, Πρίνστον.

Herzfeld, M. (2002) *Πάλι δικά μας, Λαογραφία Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Hobsbawm, E. (1994) *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 ως σήμερα*. Αθήνα: Καρδαμίτσα

Le Goff, J. (1998) *Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη.

Miles. R. (1994). «Nationalisme, racism et limites de l' Etat-Nation. Le cas ‘britannique’», Fourier και Vermes (επιμ.). *Ethnicisation des rapports sociaux: racismes, nationalisms et culturalismes*, Παρίσι: L' Harmattan.

Peckham R. Sh. ,(2008), *Εθνικές ιστορίες , Φυσικά κράτη , Εθνικισμός και πολιτική του τόπου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ενάλιος

Smith, Ant. (2000) *The nation in History, Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Hanover, University Press of New England

Tonkin, Er., Mc Donald, Chapman, M., «History and Ethnicity» στο Hutchinson J., Smith Ant., (1996) (επιμέλεια), *Ethnicity, Oxford, New York: Oxford Readers*

Triandafyllidou ,An. (2001), *Immigrants and national Identity in Europe*, London: Rou ledge

Ιστοσελίδες

Τσουκαλάς Κ. (2008) Η εθνική πίτα και ο εξορθολογιστικός σκύλος , στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=180038&wordsinarticle=%ce%b7%3b%ce%b5%ce%b8%ce%bd%ce%b9%ce%ba%ce%ae%3b%cf%80%ce%af%cf%84%ce%b1%3b%ce%ba%ce%b1%ce%b9%3b%ce%bf%3b%ce%b5%ce%be%ce%bf%cf%81%ce%b8%ce%bf%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%b9%ce%ba%cf%8c%cf%82%3b%cf%83%ce%ba%cf%8d%ce%bb%ce%bf%cf%82>

Κωστής, Κ. (2008) Το μιλέτ και το έθνος στο <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/to-milet-kai-to-ethnos/>

http://www.fhw.gr/chronos/12/gr/1833_1897/domestic_policy/language/03.html

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/karageorgou.htm>